

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

MIHA BORIC

JASENOVŠKA TRAGEDIJA V REŽIJI PAVELIČEVEGA REŽIMA

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2005

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

MIHA BORIC

Mentorica: doc. dr. CIRILA TOPLAK

JASENOVŠKA TRAGEDIJA V REŽIJI PAVELIČEVEGA REŽIMA

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2005

Zahvala

*Mentorici doc. dr. Cirili Toplak se zahvaljujem za pomoč pri pisanju
diplomskega dela!*

KAZALO

1	UVOD	1
2	METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR	5
2.1	PREDMET DIPLOMSKE NALOGE	5
2.2	CILJI	5
2.3	HIPOTEZE	6
2.4	RAZISKOVALNE METODE IN UPORABLJENI VIRI	7
3	GENEZA USTAŠKEGA GIBANJA DO SPOMLADI LETA 1941	8
3.1	OBDOBJE DO LETA 1934	8
3.2	OBDOBJE PO LETU 1933	13
4	NEODVISNA DRŽAVA HRVAŠKA (NDH)	18
4.1	VZPOSTAVITEV NDH	18
4.2	»DRŽAVNA« UREDITEV	20
4.3	USTAŠKI REŽIM V NDH	22
4.3.1	Politika terorja nad srbskim prebivalstvom v NDH	24
4.3.2	Genocidna politika zoper židovsko in romsko etnično skupnost v NDH	27
5	SISTEM USTAŠKIH KONCENTRACIJSKIH TABORIŠČ V NDH	31
5.1	ORGANIZACIJSKA STRUKTURA	31
5.2	OD ZBIRALIŠČ DO »JASENOVCA«	33
5.3	KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE JASENOVAC	40
5.3.1	Taborišče I Krapje in Taborišče II Bročice	43
5.3.2	Taborišče III »Ciglane«	47
5.3.2.1	<i>Organizacijska struktura in funkcioniranje delovne službe</i>	49
5.3.2.2	<i>Likvidacije »odvečnih« taboriščnikov</i>	51
5.3.2.3	<i>Krvavo leto 1942</i>	52
5.3.2.4	<i>Zatišje v »Ciglane«</i>	56
5.3.2.5	<i>Luburičevi zločinski odredi ponovno na delu</i>	57
5.3.2.6	<i>Na pragu konca</i>	58
5.3.3	Taborišče IV »Kožara«	59
5.3.4	Taborišče V Stara Gradiška	61
6	ŠTEVILO ŽRTEV KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA JASENOVAC	66
6.1	OD MEGALOMANIJE DO STVARNOSTI	68
7	VERIFIKACIJA HIPOTEZ	72
8	SKLEP	76
9	VIRI	79

1 UVOD

Pojem oziroma termin koncentracijsko taborišče domala vsakogar, pa naj si bo še tako nepoučen laik, asociira na zloglasen internacijski kompleks, za čigar židovi domujeta trpljenje in smrt. Kljub dejstvu, da so najmračnejšo oziroma najgrozovitejšo dimenzijo tovrstnih institucij skreirali bolešni nacistični umi, pa ne gre zanemariti tudi tista koncentracijska taborišča, po metodah in mehanizmih skrajno nehumanega represivnega ravnanja nič manj prizanesljivejša, ki so nastala v režiji totalitarnih režimov širom po svetu. To dokazuje, da vsakršno obliko taboriščnega sistema ne gre pojmovati kot specifiko posamezne ideologije, marveč kot instrument za uresničitev jasno definirane segmenta ideoloških ciljev določenega vodstvenega aparata oziroma družbeno-političnega sistema. Tovrstne totalitarne ustanove so v zgodovini snovali tako demokrati in boljševiki kot tudi fašisti in nacisti. Torej so taborišča rak rana skorajda vseh družbeno-političnih sistemov, pa čeprav le-ti temeljijo na medsebojno popolnoma nasprotujočih oziroma izključujočih si ideoloških predpostavkah. Čeprav taboriščne institucije srečujemo tudi v obdobjih, kjer sta čas in prostor podrejena posameznim sistemskim zakonitostim, pa sta množičnost in razprostranjenost obravnavanega fenomena veliko bolj značilna za t. i. stanja sistemskih konfuznosti oziroma obdobja kaosa, katerih intenziteta je najizrazitejša v času vojn in revolucij. Pri tem velja dodati, da taborišča svoje legitimnosti ne črpajo iz obstoječih pravnih in moralnih norm, temveč je ta v domeni dominantnega arbitrarnega političnega prepričanja. Slednje torej pomeni, da so taborišča izključno proizvod posameznega političnega sistema, čigar vodstvo in pristaši so za uresničitev svojega ideološkega programa pripravljani poteptati tudi osnovna pravno-formalna in etična načela.

Čeprav prve oblike masovnih izolacij ljudskih množic zasledimo že v starem veku, pa so se prve preproste forme taboriščnih institucij, kot jih poznamo danes, izoblikovale šele v obdobju industrializacije.¹ Taborišča je tako moč opredeliti kot posebnost modernega časa, točneje zgodovine 19. in 20. stoletja. Prvi primer množične taboriščne izolacije civilnega prebivalstva sega v leto 1803.² Po sklenitvi t. i. amienskega mirovnega sporazuma med

---

¹ Industrializacija je botrovala razcvetu številnih znanstvenih disciplin in mehanizmov, katerih učinki in delovanja so omogočili ustanovitev ter nadaljnji razvoj taboriščnih sistemov. Ključno vlogo za nastanek tovrstnih totalitarnih ustanov gre vsekakor pripisati vsesplošnemu tehnološkemu napredku, prosperitetnim urbanizacijskim procesom, razvoju prometnih povezav, pojavu in moči množičnih medijev, afirmaciji utilitarističnih načel v družbeni sferi in še bi lahko naštevati.

² Pred tem, torej v preteklih zgodovinskih obdobjih, so taboriščno prebivalstvo predstavljali izključno vojni ujetniki.

Francijo in Združenim kraljestvom so po Napoleonovi odredbi za internacijskimi zidovi končali domala vsi britanski podložniki oziroma civilisti, ki so se tačas znašli na francoskih tleh. V francoskem taboriščnem modelu gre tako iskati vse temeljne karakteristike bodočih taboriščnih ustanov, ki so zaznamovale obdobje preteklih dvesto let. Francoskemu primeru so v obdobju državljanske vojne sledile tudi ameriške politične in vojaške vodstvene strukture. V tem krvavem obračunu je namreč na ameriških tleh delovalo preko 40 koncentracijskih taborišč. Za podoben korak so se ob koncu devetdesetih let 19. stoletja odločile tudi španske kolonialne sile na Kubi, ki so osvoboditveni upor kubanskega prebivalstva želele zadušiti tudi s pomočjo t. i. konfinacijskih ukrepov. Brez množičnih internacijskih kompleksov, ki so nastali pod taktirko britanskih zavojevalcev, pa niso minile niti burske vojne. Prava eksplozija taboriščnih internacij je sledila v obdobju 1. svetovne vojne. Specifičen strateško-taktičen način vojskovanja je namreč botroval vzpostavitvi množice koncentracijskih taborišč na obeh vojskujočih se straneh. Interniranih je bilo na tisoče pripadnikov sprtih vojaških enot. Za »noviteto« oziroma novo dimenzijo v nadaljnjem razvoju taboriščne institucije so na pragu preteklega stoletja poskrbeli habsburški oblastniki, ki so bili vse intenzivnejše notranje družbeno-politične napetosti in nacionalistično-separatistične težnje posameznih etničnih skupin v sestavu Avstroogrške monarhije odločeni obvladati oziroma zatreti tudi s pomočjo represivnih internacijskih ukrepov. Habsburški primer tako velja za prvega, kjer so državne oblasti taboriščni mehanizem uporabile zoper lastno prebivalstvo. Še surovejša usoda je nedolgo zatem doletela tudi sovjetsko prebivalstvo. Tamkajšnji komunistični režim z diktatorjem Leninom na čelu se je namreč opredelil za občutno radikalnejšo in masovnejšo obliko t. i. notranjega prečiščevanja, kar je na koncu pripeljalo do izgradnje celovitega mrežnega taboriščnega sistema, nad čigar razvojem in delovanjem je v času Stalinove vladavine vseskozi bdela zloglasna državna institucija Gulag³. V začetku tridesetih let 20. stoletja zasledimo rojstvo nemškega taboriščnega aparata, ki je v skladu z nacistično ideologijo odgovoren za množične deportacije in internacije lastnega prebivalstva oziroma državljanov. V nacističnih taboriščnih kompleksih širom Nemčije so tako končali številni politični nasprotniki in vsi tisti segmenti nemške družbe, ki jih je Hitlerjev utopičen režim označil za nezaželene in »škodljive«. Grozovitost in pogubnost nacistične doktrine, temelječe na ekstremističnem rasnem in nacionalnem razlikovanju, pa na svoji koži ni občutilo le nemško prebivalstvo, marveč tudi dovršen del Evropejcev. V okviru Führerjevega osvajalskega in zločinskega pohoda je na okupiranih evropskih tleh vzniknila mreža

---

³ Gulag pomeni kratico za Glavno Upravljenje Ispravitel'no-Trudovyh Lagerej (Glavno upravo poboljševalnih delovnih taborišč) (Leksikon Cankarjeve založbe, 2002: 352).

iztrebljevalnih koncentracijskih taborišč, t. i. tovarn smrti, ki so v nekaj več kot petletnem obdobju pogoltnili na stotine tisočev nedolžnih življenj. Nacistična taborišča smrti so tako pomenila nov mejnik v »razvoju« taboriščne institucije. Vse dotlej namreč internacijska politika iztrebljevalnih oziroma genocidnih dejanj ni vključevala.

Taboriščna institucija je v veliki meri obeležila tudi nekdanji jugoslovanski družbeno-političen prostor. Poleg tujih oblastnikov, snovalcev omenjenega represivnega aparata na jugoslovanskih tleh, so moč in učinkovitost internacijskih mehanizmov po zaključku osamosvojitvenih in državotvornih procesov vseskozi izrabljale tudi jugoslovanske vodstvene strukture. Prva taborišča so jugoslovanske oblasti ustanovile že v prvi polovici leta 1919. Taboriščna usoda je sprva doletela izključno tisti del prebivalstva, ki bi s svojim družbeno-političnim udejstvovanjem lahko ogrozil interese novonastale državne skupnosti. Za internacijskimi zidovi so se tako v prvih mesecih jugoslovanske države znašli predvsem zagovorniki habsburške monarhije in tujci, kmalu zatem pa so se jim za zapahi pridružili tudi privrženci boljševizma. Nove razsežnosti v razvoju jugoslovanskega taboriščnega sistema zasledimo ob koncu tridesetih let prejšnjega stoletja. Izbruh notranjih družbeno-političnih napetosti, ki so jih v največji meri zanetila oziroma proizvedla nerešena in povsem upravičena nacionalno-ideološka vprašanja, je jugoslovanski diktatorski režim spodbudila k okrepitvi obstoječih represivnih mehanizmov ter osnovanju nove mreže taboriščnih poslopij širom Kraljevine Jugoslavije. S tovrstnimi ukrepi je bilo jugoslovansko politično vodstvo odločeno opraviti z vsemi t. i. destruktivnimi družbenimi elementi, ki bi lahko na kakršenkoli način spodkopali njihov oblastniški položaj. Na udaru represivnih jugoslovanskih organov so se tako znašle domala vse tedanje izvenparlamentarne politične struje oziroma frakcije, še zlasti pa komunistična, ustaška in VMRO-jevska. Najokrutnejšo plat taboriščne institucije pa je jugoslovansko prebivalstvo nedvomno občutilo v obdobju 2. svetovne vojne. Koncentracijska taborišča so tedaj tako rekoč preplavila celoten jugoslovanski teritorij. Nacistične, fašistične in kolaboracionistične sile so namreč tedaj v tek pognale organizacijsko dovršen genocidni stroj, ki je v pičlih štirih letih pokončal na deset tisočev življenj, predvsem civilistov. Za največjo t. i. tovarno smrti na jugoslovanskih tleh velja jasenovski koncentracijski taboriščni sistem, ki je deloval pod okriljem Paveličevega ustaškega režima. Jasenovska morija v režiji ustaških krvolokov se je odvijala 44 mesecev in po do sedaj znanih verodostojnih podatkih v smrt pognala več kot 80.000 tamkajšnjih taboriščnikov. Žrtve omenjenega zločinskega dejanja, rezultata grozovite ustaške ideologije pogubnih razsežnosti, pa gre iskati predvsem med pripadniki srbske, židovske in romske etnične skupine, ki so v obdobju hrvaškega

kvizlinškega režima bivali na ozemlju Neodvisne države Hrvaške, pri čemer ne gre zanemariti tudi deleža umorjenih antifašistično in prokomunistično orientiranih internirancev hrvaške in bošnjaške nacionalnosti.

Odgovore na vprašanja, kaj je botrovalo nastanku jasenovškega množičnega morilskega sistema, kaj se je pravzaprav dogajalo za internacijskimi vrati tamkajšnjega »taboriščnega pekla«, kakšnim posledicam tega tragičnega dogodka smo bili priča ter kakšen epilog je imela ustaška krvava zgodba, podajam v nadaljevanju diplomskega dela.

2 METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR

2.1 PREDMET DIPLOMSKE NALOGE

Predmet diplomske naloge je celovit prikaz vzročno-posledičnih razmerij posameznih zgodovinskih, političnih in ideoloških dejstev, ki so botrovali tragičnemu koncu jasenovške taboriščne drame. Jasenovške tragedije namreč ni moč obravnavati kot samostojen segment zgodovinske stvarnosti, temveč zgolj kot zaokroženo celoto številnih kompleksnih mehanizmov ter sila nepredvidljivih dejavnikov in okoliščin, ki so v točno določenem prostorsko-časovnem okvirju izoblikovali kruto in pogubno realno stanje. Predmet proučevanja tako izkazuje vse tiste kritične momente prepletenih zgodovinskih dogodkov in spoznanj, katerih učinki oziroma posledice so odigrali ključno vlogo pri oblikovanju jasenovškega zločina.

2.2 CILJI

Zaradi vzročno-posledične oziroma medsebojne prepletenosti in kompleksnosti posameznih tematskih sklopov diplomskega dela cilje razvrščam v naslednjem sosledju:

- objektivno in argumentirano predstaviti relevantne zgodovinske, politične, ideološke in družbene procese ter dejavnike, ki so botrovali vzpostavitvi ustaške državne tvorbe, Neodvisne države Hrvaške;
- proučiti in obrazložiti temeljna izhodišča, značilnosti in mehanizme zločinskega ustaškega režima ter analizirati učinke oziroma posledice skrajno nacionalističnega in rasističnega ideološko-političnega programa, ki so ga zasnovale in dosledno udeleževale parahrvaške vodstvene strukture;
- analizirati razvojni proces, organizacijsko strukturo in sistem delovanja ustaške taboriščne institucije kot izjemno pomembne prvine ustaške genocidne oziroma iztrebljevalne politike;
- podati celovit in objektivno zgodovinsko-kronološki prikaz nastajanja krute in tragične jasenovške stvarnosti, pogubne za tisoče nedolžnih internirancev. Mnoge povojne sodbe in analize so namreč ta segment jugoslovanske zgodovine izkazovale izključno v luči

posameznih ter časovno aktualnih politično-ideoloških interesov oziroma teženj, kar je vodilo v izoblikovanje potvorjenih in prikrojenih zgodovinskih dejstev;

- podati in argumentirati objektivno sliko o številu jasenovških žrtev ter proučiti ključne faktorje nastanka predimenzioniranih in znanstveno neutemeljenih »jasenovških števil«, ki še danes burijo duhove in »hranijo« velikosrbsko politično ideologijo.

2.3 HIPOTEZE

Hipoteza 1:

»Ustaška taboriščna institucija je odigrala pomembno vlogo pri udejanjanju ustaškega politično-ideološkega programa, čigar končni cilj je bil ustvariti »čisto hrvaško nacijo« in vzpostaviti t. i. etnično čist hrvaški življenjski prostor.«

Hipoteza 2:

»Idejo o lokacijsko, organizacijsko in logistično dovršenem ter stabilnem množičnem koncentracijskem taboriščnem sistemu, primerljivim z nacističnimi, je ustaškemu vodstvu uspelo uresničiti šele v okviru Koncentracijskega taborišča Jasenovac.«

Hipoteza 3:

»Koncentracijsko taborišče Jasenovac je bilo po svoji funkciji oziroma namembnosti izključno masovno-likvidacijske narave.«

Hipoteza 4:

»Število in narodnostna struktura žrtev skoraj štiri leta trajajoče jasenovške morije, ki so ju vse do razpada SFRJ (s sila redkimi izjemami) kot uradno veljavno in družbeno sprejeto zgodovinsko dejstvo podajale jugoslovanske oblasti in uradno jugoslovansko zgodovino, pri življenju pa ohranjal velikosrbski lobi, sta bila predimenzionirana in znanstveno neutemeljena.«

2.4 RAZISKOVALNE METODE IN UPORABLJENI VIRI

V okviru svojega zgodovinsko-teoretičnega raziskovalnega dela sem uporabil naslednje družboslovno-raziskovalne metode: deskriptivno, zgodovinsko in komparativno metodo ter metodo analize in sinteze. Pri pisanju in sestavi vsebinskega dela diplomske naloge pa sem se opiral na tisti sklop razpoložljivih sekundarnih virov, ki so mi omogočali analitično ter kritično-objektivno presojo oziroma obravnavo proučevane tematike.

3 GENEZA USTAŠKEGA GIBANJA DO SPOMLADI LETA 1941

3.1 OBDOBJE DO LETA 1934

Po koncu 1. svetovne vojne in razpadu Avstroogrske monarhije je hrvaško politično vodstvo pristalo na oblikovanje južnoslovanske države. Hrvaški voditelji so se nadejali, da bo hrvaško prebivalstvo skupaj s preostalimi narodi v novonastali državni tvorbi uživalo vse svoboščine in enakopravnosti, ki so jim bile pod avstrijskimi in madžarskimi oblastniki kratene. Še več, združitev z dokazano vojaško silo Srbijo naj bi Hrvatom zagotavljala pravočasno zaščito pred italijanskimi teritorialnimi zahtevami po priključitvi delov hrvaškega primorja. Misleč, da bodo hrvaški in slovenski nacionalni interesi v jugoslovanski skupnosti zaščiteni z ustavnimi določbami, je hrvaški in slovenski politični vrh privolil v vzpostavitev skupne države, Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS). 1. decembra leta 1918 je bila ustanovljena prva jugoslovanska država.

Kljub velikim obetom pa »bratska skupnost« hrvaško-slovenskih pričakovanj ni izpolnila. Srbski politični vrh in kraljevi dvor sta si zagotovila dominantno politično vlogo v novi državi in poleg tega uresničila staro zamisel o združitvi vseh Srbov v eni državi. Tako hrvaški kot tudi slovenski politični krogi so si pred združitvijo v skupno državo prizadevali izboriti enakopravnost vseh v njej živečih narodov ter avtonomijo hrvaških in slovenskih dežel v okviru Kraljevine, vendar pa na to srbska oblast ni pristala. Številne nedorečenosti glede državne in politične ureditve ob nastanku Kraljevine SHS so kaj kmalu povzročile mnoga politična in družbena nasprotja.

Nezadovoljstvo hrvaškega naroda s političnimi in družbenimi razmerami v jugoslovanski državi se je vse bolj stopnjevalo. Izrazit državni centralizem, ki so ga narekovali velikosrbski hegemonisti, je prva in najostreje obsodila najmočnejša stranka na Hrvaškem, »Hrvatska pučka seljačka stranka«⁴ (HPSS) s predsednikom Stjepanom Radićem na čelu. Radićeva stranka, glavni politični predstavnik Hrvatov v novi jugoslovanski državi, prvodecembrskega združitvenega akta ni priznavala, politiko jugoslovanskih centralistov pa veskozi ostro obsojala. Prvak HPSS-a je od jugoslovanskih oblasti zahteval, da se Hrvaški v okviru jugoslovanske države prizna polna državnost s saborom kot najvišjim organom oblasti. Proti

---

⁴ Hrvatska ljudska kmečka stranka.

združitvi se je opredelila tudi »Hrvatska stranka prava«⁵ (HSP). Ta je protestirala proti enotni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev ter prenosu vladarske oblasti na srbskega kralja Petra I. brez predhodne privolitve slovenskega, hrvaškega in srbskega naroda (Boban, 1990: 267–268).

V dvajsetih letih preteklega stoletja je Radićeva stranka vztrajno pridobivala na moči in tako prerasla v pravo hrvaško gibanje. Kljub močnim velikosrbskim pritiskom, ki so se po sprejetju Vidovdanske ustave 28. junija leta 1921 le še stopnjevali, se je še odločneje zavzemala za polno priznanje hrvaške nacionalne individualnosti v okviru jugoslovanske državne skupnosti, torej za določeno obliko federalizma (Matković, 1998).

V drugi polovici dvajsetih let so na jugoslovanski politični sceni ob izdatni podpori kraljevih oblasti zagospodarili srbski radikali, odkriti zagovorniki velikosrbske ideologije. Družbenopolitične razmere v Kraljevini SHS so se močno zaostrele. Mednacionalna nasprotja v jugoslovanski državi so pričela preraščati v sovraštvo. Najostrejša so bila nesoglasja med političnimi predstavniki srbskega in hrvaškega nacionalizma. Nasprotja so bila tako globoka, da je dne 20. junija 1928 prišlo celo do oboroženega napada na »Radićevce«. Poslanec srbske Radikalne stranke Puniša Račić je v parlamentu, Narodni skupščini, streljal na hrvaške poslance in pri tem smrtno ranil dva predstavnika »Hrvatske seljačke stranke« (HSS-a).⁶ Kasneje je za posledicami napada preminil tudi predsednik stranke, Stjepan Radić (Pirjevec, 1995: 47). Na predsedniškem položaju ga je nasledil dr. Vladko Maček.

Omenjeni atentat in skrajno zaostrene razmere med političnimi silami so kralju Aleksandru in velikosrbskemu vrhu leta 1929 dale povod za uvedbo šestojanuarske diktature. Kralj je odpravil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino, prepovedal delovanje političnih strank in preimenoval državo v Kraljevino Jugoslavijo (Pirjevec, 1995: 57). Jugoslovanski unitarizem se je z nastopom diktature še bolj okrepil, upravna področja kraljevine pa so bila na pobudo kraljevega dvora preoblikovana. Država je bila razdeljena na devet banovin (prej 33 deželnih oblasti), ki so bile teritorialno oblikovane tako, da so Srbi predstavljali večino kar v šestih. Takšna preureditev je naznanjala uresničevanje velikosrbske ideje, vsi Srbi v eni državi. Na drugi strani pa se je rešitev t. i. hrvaškega vprašanja znašla v brezizhodnem položaju. Hrvaške politične opozicijske sile so v teh težkih trenutkih ubrale dve poti.

---

⁵ Hrvaška stranka prava.

⁶ Konec leta 1920 se je Radićeva »Hrvatska pučka seljačka stranka« (Hrvaška ljudska kmečka stranka) preimenovala v »Hrvatsko republikansko seljačko stranko« (Hrvaško republikansko kmečko stranko), leta 1925 pa si je nadela ime »Hrvatska seljačka stranka« (Hrvaška kmečka stranka).

Najmočnejša hrvaška stranka (HSS) se je opredelila za politiko čakanja, prepričana da se bo vsiljen politični režim sčasoma izčrpal do te mere, da bo moralo biti »hrvaško vprašanje« v okviru jugoslovanske notranje politike slej ko prej obravnavano. Za skrajno pot reševanja hrvaškega problema pa so se odločili pristaši Hrvaške stranke prava z dr. Antejem Pavelićem na čelu. Frankovci⁷, kot so člane te stranke tudi imenovali, so se zavzemali za vzpostavitev popolnoma samostojne in neodvisne hrvaške države, torej za rešitev t. i. hrvaškega vprašanja izven Jugoslavije. Zaradi nenehnih groženj s strani srbskih oblastnikov so bili privrženci HSP-ja primorani s svojim delovanjem nadaljevati v tujini, zlasti v Italiji in na Madžarskem (Matković, 1998: 181).

V obdobju neizprosne Aleksandrove diktature je jugoslovanska notranja politična problematika dobila nove razsežnosti. Za ureditev mednacionalnih odnosov v Kraljevini so se poleg že obstoječih federalnih izoblikovale še druge, tudi bolj skrajne oblike političnih koncepcij. V takšnih družbeno-političnih razmerah je leta 1932⁸ nastala tudi ustaška organizacija.⁹ Njeno prvotno ime je bilo »Ustaša¹⁰ - Hrvatska revolucionarna organizacija«, na čelu katere je bil od njenega nastanka Ante Pavelić¹¹. Samo leto dni kasneje, torej leta 1933, je z objavo glavnega programskega dokumenta ustašev, imenovanega Načela ustaškega gibanja, ustaška organizacija prerasla v gibanje. Večina avtorjev je mnenja, da je Pavelić z objavo omenjenega dokumenta svoji organizaciji skušal dati širši politični pomen. Svoj vpliv in članstvo so ustaši v začetnem obdobju iskali zlasti med hrvaškimi ekonomskimi in tudi

---

⁷ V stranki je prišlo do razkola, ko je njeno vodenje, predsedniški položaj, prevzel Josip Frank. To se je zgodilo tik pred ustanovitvijo Kraljevine SHS. Kljub nesoglasjem je stranka nadaljevala s svojim delom in vseskozi ostro obsojala velikosrbski hegemonizem ter se zavzemala za popolnoma samostojno hrvaško državo. Po takratnem predsedniku so njegove somišljenike imenovali frankovci (Matković, 1994: 19 in 23).

⁸ Točnega datuma nastanka ustaške organizacije ni moč opredeliti. Po nekaterih domnevah oziroma podatkih naj bi bila ustanovljena že v začetku leta 1931, vendar pa zanesljivi dokumenti o njenem formalnem obstoju segajo v leto 1932 (Jelić-Butić, 1977: 21).

⁹ Ustaška organizacija je začela nastajati znotraj »frankovske« Hrvaške stranke prava (HSP-ja), ki je v svojem političnem programu izpostavila pomen hrvaškega državnega prava kot najpomembnejšega argumenta v boju za ustanovitev samostojne, neodvisne in etnično čiste hrvaške države. Njej teritorij pa bi poleg vseh hrvaških dežel vključeval tudi ozemlje Bosne in Hercegovine. Pripadniki ustaštva so jugoslovanski ideji in sobivanju s Srbi vseskozi ostro nasprotovali.

¹⁰ Naziv »ustaša« je izpeljan iz hrvaškega glagola »ustati« (Cohen, 1997: 135).

¹¹ Ante Pavelić je bil po izobrazbi doktor prava in je kot advokat služboval v Zagrebu. Od leta 1927 do leta 1929 je bil poslanec v Narodni skupščini Kraljevine SHS. Po uvedbi diktature kralja Aleksandra januarja leta 1929 je emigriral v Avstrijo, od koder je bil kmalu izgnan. Sprva se je umaknil v Nemčijo, od tam pa je pobegnil na Madžarsko in nekaj časa zatem v Bolgarijo. Zaradi podpisa Sofijske deklaracije, dokumenta o preoblikovanju jugoslovanske države, je bil 17. julija 1929 v t. i. beograjskem procesu v odsotnosti obsojen na smrt. Istega leta je odšel v Mussolinijevo Italijo, kjer je ostal do ustanovitve Neodvisne države Hrvaške. Za časa bivanja v fašistični Italiji je postavil temelje ustaški teroristični organizaciji ter organiziral usposabljanje ustašev za vohunsko in diverzantsko-teroristično dejavnost. Ob podpori Hitlerja in Mussolinija je 15. aprila 1941 postal poglavar (»poglavnik«) kvizlinške Neodvisne države Hrvaške. Po vojni je bil za storjene zločine proti človeštvu proglašen za vojnega zločinca. Tik pred koncem 2. svetovne vojne je pobegnil v Argentino, od tod pa v Francovo Španijo, kjer je leta 1959 umrl (Matković, 1994: 224).

političnimi emigranti. V veliko manjši meri pa je rekrutiranje novih članov potekalo tudi v hrvaških deželah, predvsem v hribovitih predelih, kjer je bilo nezadovoljstvo prebivalstva z ukrepi in posledicami kraljeve diktature največje. V prvih letih so bili intelektualci v okviru ustaškega gibanja prava redkost. Jedro ustaštva so namreč tvorili slabo ali popolnoma neizobraženi ljudje (Cohen, 1997: 136).

Ustaški program je temeljil na narodnostnem izključevanju, na izključni pravici Hrvatov o odločanju o državno političnih družbenih zadevah in na državnopravnem historicizmu. Na podlagi tega je moč zaključiti, da se je ustaška ideologija sklicevala na hrvaško zgodovinsko državno pravo kot ključ za dosego hrvaške državnosti. Izhajajoč iz slednjega bi moral hrvaški državni teritorij obsegati vsa ozemlja srednjeveškega hrvaškega kraljestva. Ustaška ideologija je zagovarjala tezo, da je muslimansko (oziroma bošnjaško) prebivalstvo v Bosni in Hercegovini hrvaškega porekla. Ustaški ideologi so tako denimo trdili, »da je islam vseskozi predstavljal tisto moč, ki je skozi burno hrvaško zgodovino ohranila starodavno hrvaško kri, ki je osnova enotne hrvaške nacionalne zavesti Hrvatov in muslimanov« (Matković, 1994: 119). V kasnejši Neodvisni državi Hrvaški so ustaške oblasti muslimane (oziroma Bošnjake) proglasile za »cvet hrvaškega naroda« (Cohen, 1997: 152). Ustaška ideologija je nasprotovala tako komunizmu kot tudi demokraciji, temeljila pa na rasizmu in antisemitizmu (Basta: 1971: 89–90).

Separatistične težnje ustaškega gibanja so bile razvidne v brezpogojnem zavračanju kakršnihkoli političnih vezi s preostalimi jugoslovanskimi narodi in jugoslovansko državo. Ustaški vrh je namreč jugoslovansko idejo označil za zablodo ter temeljno oviro za samostojen razvoj hrvaškega naroda. Ustaško gibanje je nameravalo politične cilje doseči z uporabo nasilnih sredstev, vključujoč oborožen boj in teroristična dejanja. Politično podporo za ustanovitev neodvisne hrvaške države so privrženci ustaštva našli v fašistični Italiji in nacistični Nemčiji. Režima omenjenih držav pa sta v ustaših spoznala potencialno podporno politično silo za dosego lastnih geostrateških ciljev na tleh jugoslovanske države.

Temeljni cilj ustaštva oziroma ustaške ideologije je bil ustanoviti popolnoma neodvisno hrvaško državo na temeljih hrvaškega historičnega državnega prava. Uresničitev slednjega pa je zaradi kompleksne družbeno-politične situacije v jugoslovanski državi temeljila predvsem na diverzantski in teroristični dejavnosti. Prve manjše oborožene formacije ustašev za teroristične in diverzantske akcije na jugoslovanskem prostoru so bile ustanovljene že leta

1931. Usposabljanje ustaških paravojaških enot je potekalo v posebnih centrih. Največja koncentracija tovrstnih centrov za usposabljanje je bila v Mussolinijevi Italiji, ki je ustaškemu gibanju vseskozi nudila največjo pomoč. Po besedah izraelskega zgodovinarja Menachema Shelaha so ustaši fašistični Italiji služili kot pomožna roka pri uresničevanju Mussolinijevih političnih in ekspanzionističnih ciljev na Balkanu in Bližnjem vzhodu (Shelah v Cohen, 1997: 135). Tu velja izpostaviti, da so italijanske oblasti med obema vojnoma do Jugoslavije izmenjaje vodile dve politiki, projugoslovansko in antijugoslovansko, odvisno od jugoslovanske notranjepolitične situacije ter razmer v mednarodnem političnem prostoru. V obdobju hladnih odnosov z jugoslovansko vlado, do jeseni leta 1934, je fašistična italijanska oblast podpirala delovanje ustaške organizacije, s čimer je na jugoslovansko državo izvajala dodaten pritisk. V obdobju po atentatu na kralja Aleksandra v Marseilleu pa se je moral Mussolinijev politični vrh zaradi močnega mednarodnega pritiska vsaj začasno odpovedati »uslugam« ustaške organizacije, vendar pa stikov z njo ni prekinil (Cohen, 1997: 135–136).

V jugoslovanski državi so ustaši podporo za uresničitev svojih teženj iskali zlasti pri separatistično orientiranih organizacijah (npr. VMRO - Notranja makedonska revolucionarna organizacija) in tudi posameznikih. V mednarodnem prostoru pa so zaveznike skušali pridobiti pri oblasteh tistih držav, ki takratni kraljevini politično niso bile naklonjene. Največkrat so bili to režimi s profašističnimi in fašističnimi političnimi orientacijami. Tu velja izpostaviti predvsem Avstrijo, Bolgarijo, Italijo, Madžarsko in Nemčijo.

Vse do začetka 2. svetovne vojne je bila ustaška organizacija maloštevilna. V nasprotju s številnimi navedbami povojne jugoslovanske literature o številčno močnem ustaškem gibanju se je z ustaško ideologijo identificiralo relativno majhno število hrvaškega (in muslimanskega) prebivalstva. Tako zgodovinarji ocenjujejo, da je tik pred napadom sil osi na Jugoslavijo število simpatizerjev ustaškega gibanja v domovini znašalo okoli 20.000, v tujini pa še približno dodatnih 1.000 (Djilas v Cohen, 1997: 137).

Ustroj ustaške organizacije je bil hierarhičen, njeno delovanje pa tajno. Po določilih Ustave so bili ustaši organizirani kot vojaška organizacija. Njen najvišji organ je bil Glavni ustaški stan (GUS), na čelu katerega je bil »poglavnik«. Funkcijo voditelja (»poglavnika«) je vseskozi opravljal Ante Pavelić (Matković, 1994: 30).

Za izvedbo prve večje diverzantske akcije v tedanji Kraljevini SHS se je ustaško vodstvo odločilo leta 1932. Manjša skupina ustašev je septembra tega leta na območju Like izvršila

napad na žandarmerijsko postajo v Brušanih pri Gospiću. Akcija je v ustaških krogih dobila naziv »Lička« oziroma Velebitska vstaja. Omenjeni dogodek je odjeknil tudi v tujih tiskanih medijih, še zlasti v Italiji in na Madžarskem, kjer so ustaško akcijo označili za začetek jugoslovanske državljanske vojne in preobrat v boju Hrvatov zoper vladajoče kroge v Beogradu. Sama akcija in kasnejši sodni proces proti storilcem tega dejanja ter povečana represija jugoslovanskih oblasti, ki je doletela tudi veliko nedolžnih, so vplivali na porast naklonjenosti ustaški organizaciji tako v domovini kot tudi v tujini (Boban, 1990: 290–291). Za »Ličko« diverzantsko akcijo so stale tudi italijanske oblasti, ki so v času pred njeno izvedbo v Italiji sprožile močno antijugoslovansko propagando, v okviru katere je bila izpostavljena tudi pravica do priključitve Dalmacije k italijanskemu ozemlju. Dogodek v Brušanih je že tako slabe jugoslovansko-italijanske odnose še bolj zaostрил.

3.2 OBDOBJE PO LETU 1933

Ustaška organizacija je na jugoslovanskem ozemlju ob logistični podpori italijanskega režima vseskozi izvajala diverzantske akcije manjšega obsega. Tarča napadov pa so bile predvsem železniške povezave in ostala javna infrastruktura. Naslednjo odmevnejšo akcijo so ustaši izvedli jeseni leta 1934 v Marseilleu, v Franciji. Pavelić se je odločil za likvidacijo samega voditelja Kraljevine Jugoslavije, kralja Aleksandra. »Poglavnik« je bil prepričan, da bi odstranitev nosilca jugoslovanske diktature v državi povzročila nemire večjih razsežnosti, kar bi na koncu lahko privedlo celo do razpada jugoslovanske države. Tokratni atentat se je Pavelić odločil skrbno pripraviti. Ustaši so namreč z atentatom na kralja poskusili že leto poprej v Zagrebu, vendar se je ta popolnoma izjalovil. V atentatu v Marseilleu so poleg ustašev sodelovali tudi pripadniki makedonskega separatističnega gibanja (VMRO-ja). Ustaško in makedonsko gibanje so namreč povezovale podobne separatistične težnje, katerih končni cilj sta bili neodvisnost Hrvaške in Makedonije. Atentat na kralja Karađorđevića je izvedel Makedonec Veličko Kerin, član VMRO-ja. V napadu je bil smrtno ranjen tudi francoski zunanji minister Louis Barthou (Matković, 1994: 36). Za omenjeno akcijo so stale tudi italijanske in madžarske oblasti. Vlada Kraljevine Jugoslavije je atentat ostro obsodila, za pomoč pri izvedbi le-tega pa krivila tako Italijo kot tudi Madžarsko. Kljub temu pa obsodba atentata v mednarodnem političnem prostoru ni naletela na pričakovan odziv. Francoska in britanska vlada sta se namreč hoteli izogniti zaostrovanju odnosov z Italijo, saj sta menili, da bi slednje lahko privedlo do zблиževanja fašistične Italije in nacistične Nemčije.

Po Aleksandrovem umoru so se družbeno-politične razmere v Kraljevini izboljšale. Kralja Aleksandra je na prestolu nasledil knez Pavle Karađorđević, ki se je odločil za milejšo obliko diktature. Pod njegovim vodstvom so se hrvaškemu narodu obetali boljši časi. Jugoslovanske vodstvene politične strukture, v katerih so prevladovali Stojadinovičevi radikali, so namreč na knezovo pobudo obstoj »hrvaškega vprašanja« končno priznale ter napovedale tudi njegovo skorajšnjo rešitev (Matković, 1998).

Po atentatu se je Mussolini, ki ga učinek dejanja sicer ni zadovoljil, znašel pod hudim mednarodnim pritiskom. Zaradi tega je ustaše ukazal internirati na Liparske otoke, Pavelića pa dal zapreti. Pavelić je nadaljnje leto in pol prebil v torinskem zaporu, od koder so ga zatem premestili v Sieno, kjer je bil v internaciji vse do leta 1939 (Krizman, 1978: 231). Seveda se ga Mussolini ni odrekel, še vedno mu je služil kot adut v politiki zoper Jugoslavijo. »Kljub močno omejenim možnostim delovanja je politična smer ustaške organizacije ostala nespremenjena: razbijanje Jugoslavije in ustanovitev neodvisne hrvaške države.« (Matković, 1994: 38). V teh, za ustaško organizacijo izredno nenaklonjenih razmerah je bilo njeno nadaljnje delovanje pogojeno z razvojem mednarodne politične situacije, še zlasti pa z razvojem jugoslovansko-italijanskih odnosov. Kljub občasno dobrim odnosom med italijansko in jugoslovansko vlado Mussolini pravzaprav nikoli ni opustil zamisli o razbijanju Jugoslavije in uresničenju svojih ekspanzionističnih teženj na Jadranu.

Razvoj dogodkov v mednarodnem političnem prostoru sredi tridesetih let preteklega stoletja je bil ustaškemu gibanju vse prej kot naklonjen.¹² Ustaški vrh se je pričel zavedati, da bo za uresničitev ustaških ciljev potrebna tudi Hitlerjeva podpora. Pavelić je zato nadaljnjo politično aktivnost zasnoval na zblizevanju odnosov s fašistično Nemčijo, ki se je vse dotlej do ustaškega gibanja vedla precej rezervirano. V ta namen je leta 1936 spisal elaborat z naslovom »Hrvaško vprašanje«¹³, s čimer je skušal pritegniti nemško pozornost. V elaboratu je izpostavil, da t. i. hrvaško vprašanje pravzaprav predstavlja skrajno resno mednarodno vprašanje in da je jugoslovanska država nastala na temelju dveh izmišljotin oziroma fikcij, in sicer da so Hrvati in Srbi en narod in da si hrvaški narod želi to državo. V elaboratu je tudi

---

¹² Po številnih političnih spletkah je v začetku leta 1933 Adolf Hitler prevzel oblast v Nemčiji. 30. januarja tega leta je namreč postal nemški kancler. Pričelo se je novo obdobje nemške in nekoliko kasneje tudi svetovne zgodovine.

¹³ »Die kroatische Frage« (Peršen, 1990: 10).

navedel, da so Hrvatje gotskega porekla. Na koncu svojega izčrpnega spisa je nemške oblasti naprošal za naklonjenost na poti k osvoboditvi Hrvaške (Krizman, 1978: 235–245).¹⁴

V drugi polovici tridesetih let, natančneje leta 1937, je prišlo do otoplitve italijansko-jugoslovanskih odnosov. S t. i. beograjskim sporazumom¹⁵ sta se vladi omenjenih držav sporazumeli oziroma dogovorili za tesnejše sodelovanje na političnem in gospodarskem področju. Sporazum je vključeval tudi klavzulo, s katero se je italijanska stran zavezala, da bo preprečevala kakršnekoli dejavnosti ustaškega gibanja. Pogajalski strani sta se tudi dogovorili, da se vsem pripadnikom ustaškega gibanja v emigraciji omogoči vrnitev v domovino. Po sklenitvi sporazuma je bila ustaška emigracija v Italiji potisnjena v ozadje. Več kot polovica »italijanskih« ustašev se je vrnila v domovino. Tako je poleg »poglavnika« Pavelića v Italiji ostala le manjša skupina njegovih privržencev (Boban, 1990: 29–30).

Ob koncu leta 1937 se je ustaška dejavnost v domovini znatno okrepila. V letih pred tem so na jugoslovanskem ozemlju delovale le manjše ustaške skupine, katerih aktivnost je temeljila na diverzantsko-terorističnih akcijah manjšega obsega in na širjenju ustaške propagande. Vrnitev znatnega števila ustaških emigrantov ter krepitev nemškega in italijanskega položaja v mednarodnih odnosih sta v veliki meri pripomogla k učinkovitejšemu in obsežnejšemu delovanju ustaške domovinske skupine. Nosilec ustaške dejavnosti v Kraljevini Jugoslaviji je po vrnitvi v domovino postal dr. Mile Budak¹⁶.

26. avgusta leta 1939 so se težnje hrvaškega naroda v okviru jugoslovanske države dokončno uresničile. Po večmesečnih pogovorih o statusu hrvaških dežel v okviru Kraljevine Jugoslavije sta dr. Vladko Maček, vodilni mož hrvaške opozicije, in tedanji premier Dragiša Cvetković na veliko zadovoljstvo hrvaškega prebivalstva sklenila sporazum o vzpostavitvi

---

¹⁴ Omenjeni elaborat je nemško zunanje ministrstvo prejelo šele leta 1941, tik pred nemškim napadom na Jugoslavijo (Krizman, 1978: 235).

¹⁵ »Beograjski sporazum« sta sklenila tedanji predsednik jugoslovanske vlade dr. Milan Stojadinović in italijanski minister za zunanje zadeve grof Galeazzo Ciano (Boban, 1990: 30).

¹⁶ Mile Budak je bil po izobrazbi doktor prava in je kot odvetnik služboval v Zagrebu. Deloval je tudi v Hrvaški stranki prava (HSP-ju) ter opravljal dolžnosti poslanca v takratnem zagrebškem mestnem svetu. Po poskusu atentata nanj leta 1932 je emigriral v Italijo, kjer se je pridružil tamkajšnji ustaški organizaciji. Po vrnitvi v domovino leta 1938 je deloval v javnem političnem življenju in postal neformalni vodja domovinskega ustaškega gibanja. Po vzpostavitvi Neodvisne države Hrvaške je postal član Državnega sveta in minister za bogoslužje in šolstvo. Nekoliko kasneje pa je prevzel funkciji zunanjega ministra in odposlanca NDH v Berlinu, ki ju je opravljal vse do odstavitve novembra leta 1943. Po koncu 2. svetovne vojne so ga jugoslovanske oblasti obsodile na smrt z obešanjem (Matković, 1994: 217–218).

Banovine Hrvaške.¹⁷ Politični dogovor je Hrvatom dodelil oziroma zagotovil zakonodajno, upravno in sodno avtonomijo (Matković, 1998). To je pomenilo tudi konec vsiljene centralizacije ter državnega in nacionalnega unitarizma. Z uredbo o Banovini Hrvaški so bili postavljeni temelji za federalno ureditev države.¹⁸

Po vzpostavitvi Banovine Hrvaške je ustaška domovinska skupina še okrepila svojo politično dejavnost. Središče ustaške aktivnosti je postalo novo društvo in hkrati tudi varčevalna zadruga »Uzdanica«, ki je imela svoje podružnice ne le na Hrvaškem, temveč tudi v Bosni in Hercegovini, s čimer je ustaški vrh skušal razširiti krog pristašev (Matković, 1994: 40). Društvo »Uzdanica« je imelo za cilj ustanovitev politične organizacije, ki bi lahko sodelovala na bližajočih se volitvah in hkrati konkurirala tedaj najmočnejši hrvaški stranki (HSS-u) z Mačkom na čelu (Krizman, 1978: 314–315).

Relativno majhno število pripadnikov domovinske ustaške organizacije¹⁹ je vseskozi onemogočalo strankarsko organiziranje, kar je bil ključni razlog, da so bili pripadniki ustaštva v Kraljevini Jugoslaviji primorani delovati v ilegali. Pri tem velja omeniti, da organizacija ni imela formalnega vodstva.

Proti koncu tridesetih let 20. stoletja je Mussolini zaradi niza okoliščin²⁰ v evropskem prostoru znova aktiviral Paveličeve ustaše. 23. januarja 1940 sta se na pobudo italijanskega političnega vrha sestala italijanski zunanji minister Ciano in ustaški »poglavnik« Pavelić. Na tem srečanju sta pogajalski strani skovali strateški načrt za izvedbo akcije, s katero bi se Hrvaška ob izdatni pomoči fašistične Italije odcepila od tedanje jugoslovanske države in skupaj s Kraljevino Italijo tvorila unijo (Boban, 1990: 153–154). Pri tem velja dodati, da je

---

¹⁷ Banovina Hrvaška je obsegala Savsko in Primorsko banovino ter vse tiste okraje v sosednjih banovinah, kjer je bilo hrvaško prebivalstvo v večini: Dubrovnik, Travnik, Fojnico, Brčko, Gradačac, Dervento, Šid in Ilok (Matković, 1994: 22).

¹⁸ Vzpostavitev Banovine je pomenila hud udarec velikosrbski politiki, ki je celotno politično situacijo v jugoslovanski državi obvladovala več kot dvajset let. Domala vse srbske politične stranke in posamezni krogi srbskih intelektualcev, še zlasti »Srpski kulturni klub«, so sporazum Cvetković-Maček ostro obsodili. V svojih reakcijah so poudarjali oziroma opozarjali na nepravilnosti in neustavnost sklenjenega sporazuma, ogroženost jugoslovanske državne ideje, naraščanje hrvaškega nacionalizma, ogrožen položaj Srbije in srbskega naroda nasploh, nerazumno popuščanje hrvaškemu političnemu vodstvu ipd. (Pirjevec, 1995: 102). Na ta način so pri srbskemu prebivalstvu skušali ustvariti psihozo ogroženosti, ki bi v relativno kratkem času priklicala oziroma proizvedla »agresiven« srbski nacionalizem kot temelj za udejanjanje velikosrbskih teženj.

¹⁹ Zgodovinarji število pripadnikov domovinske ustaške organizacije ocenjujejo na približno 2.000 (Matković, 1994: 40).

²⁰ Med te (okoliščine) je moč uvrstiti predvsem naslednje dogodke: padec »Stojadinovićeve« vlade in oblikovanje nove jugoslovanske vlade s premierjem Cvetkovićem; sklenitev jeklenega pakta - vojaškega zavezništva med Italijo in Nemčijo; privolitev nemške vlade, da Kraljevina Jugoslavija popolnoma preide v italijansko interesno sfero; vzpostavitev Banovine Hrvaške.

Pavelić s sklenitvijo omenjenega sporazuma pristal na domala vse italijanske pogoje, kar je pomenilo, da bi imela novonastala hrvaška država v uniji z Italijo skrajno podrejen položaj. Zaradi kompleksnih italijansko-nemških odnosov, ki so bili vseskozi prežeti z veliko mero taktiziranja, in nepredvidenega razvoja dogodkov na bojiščih 2. svetovne vojne pa so morali privrženci ustaštva in italijanska fašistična oblast na uresničitev tega dogovora počakati več kot leto dni.

4 NEODVISNA DRŽAVA HRVAŠKA (NDH)

4.1 VZPOSTAVITEV NDH

V začetku 2. svetovne vojne si je jugoslovanska vlada s preišljeno in taktično diplomacijo prizadevala zagotoviti nevtralen položaj pri obeh v vojno vpletenih straneh ter se na ta način izogniti grozovitim posledicam vojne. Že v prvih mesecih leta 1941 pa so se tedanje jugoslovanske oblasti s knezom Pavlom na čelu zaradi izjemno močnega pritiska nemško-italijanskih oblasti znašle v izredno težkem položaju. Nadaljnja usoda Kraljevine Jugoslavije in njenih narodov je bila izključno v rokah jugoslovanskega političnega vrha. Navkljub zavezniškim obljubam o pomoči in podpori jugoslovanski državi je jugoslovanska vlada s premierjem Cvetkovićem na koncu podlegla nemško-italijanskim pritiskom in na Dunaju 25. marca 1941 podpisala sporazum o pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu²¹. Slednje je med jugoslovanskim prebivalstvom sprožilo veliko ogorčenje in že čez dva dni, 27. marca, je sledil nov preobrat v medvojni jugoslovanski zgodovini. Tega dne je namreč skupina visokih vojaških častnikov srbske vojske pod vodstvom generala Dušana Simovića ob pomoči britanske obveščevalne službe izvršila državni udar in na ta način strmoglavila tedanjo jugoslovansko vlado (Fotich v Cohen, 1997: 57). Čeprav nova vlada generala Simovića pristopnega sporazuma s silami osi ni preklicala, je v zmedu iskala podporo pri oblasteh zavezniških sil. Politični preobrat v Kraljevini Jugoslaviji je nemški politični vrh neugodno presenetil in vzbudil velike dvome o lojalnosti novih jugoslovanskih oblasti, zato se je Hitler odločil za vojaško posredovanje na jugoslovanskem ozemlju. Tako so nemške in italijanske vojaške sile ob podpori madžarskih in bolgarskih oboroženih enot 6. aprila leta 1941 napadle Jugoslavijo in v dvanajstih dneh, skorajda brez odpora, porazile njeno vojsko (Basta, 1971: 51–58). Sledila je večletna okupacija jugoslovanskega ozemlja, s čimer je prva državna tvorba jugoslovanskih narodov izgubila svojo samostojnost. Pričelo se je krvavo obdobje v jugoslovanski zgodovini, v katerem je tako kot v vsaki vojni novejši zgodovine najbolj trpelo civilno prebivalstvo.

---

²¹ 27. septembra 1940 so Nemčija, Italija in Japonska v Berlinu sklenile trojni pakt, s katerim so se obvezale na medsebojno sodelovanje in pomoč (Strugar, 1980: 13).

V času vojaške agresije profašističnih sil na Kraljevino Jugoslavijo je ustaško gibanje le dočakalo svoj zgodovinski trenutek. 10. aprila leta 1941 je Slavko Kvaternik²², eden izmed ključnih mož ustaške domovinske skupine, na pobudo nemških in italijanskih oblasti preko zagrebškega radia razglasil Neodvisno državo Hrvaško (NDH). Oblast v tej marionetni državi je prešla v roke ustaškega profašističnega in skrajno nacionalističnega gibanja z dr. Pavelićem na čelu.²³ Ozemlje ustaške države je z manjšimi korekturami obsegalo vse tedanje hrvaške dežele, Bosno in Hercegovino in Srem z Zemunom (Matković, 1998: 243).

Kmalu po razglasitvi hrvaške države sta njeno neodvisnost uradno priznali tako nemška kot tudi italijanska vlada. Tekom leta 1941 pa so se za enako potezo odločile tudi t. i. satelitske države in sicer Bolgarija, Romunija, Madžarska, Slovaška, Španija in Finska. Zavezniške in nevtralne države pa Neodvisne države Hrvaške seveda niso priznale (Basta, 1971: 89). Navkljub priznanju so nemške in italijanske vojaške sile ostale na ozemlju parahrvaške države. S podpisom Rimske pogodbe, 18. maja leta 1941, je ustaška država Italiji odstopila del Dalmacije in večino jadranskih otokov, kar je v hrvaški javnosti izzvalo izjemno ogorčenje. Kljub sklenjenemu zavezništvu so italijanske sile s številnimi preišljenimi intrigami²⁴ skušale hrvaško državo čimbolj destabilizirati in na ta način utrditi ter povečati svoj vpliv na njenem območju. Nemškim vojaškim enotam, razporejenim v severnem delu NDH, pa je hrvaško ozemlje služilo predvsem za oskrbo s surovinami in kot tranzitno območje za izvajanje vojaško-strateških načrtov na Balkanskem polotoku (Matković, 1998: 244).

---

²² Slavko Kvaternik je vse do razpada Avstroogrške monarhije kot podpolkovnik služboval v avstroogrski vojski. Nekaj let kasneje se je pridružil Hrvaški stranki prava (HSP-ju). Proti koncu tridesetih let prejšnjega stoletja je postal aktiven član domovinske ustaške skupine. Ob vzpostavitvi vlade NDH ga je Pavelić imenoval za ministra hrvaškega domobranstva, nekaj mesecev zatem pa še za »doglavnika« oziroma namestnika v vodstvu ustaškega gibanja. Ob koncu leta 1942 je bil na pobudo »poglavnika« odstavljen z obeh položajev. Vse do zloma NDH je kot upokojenec živel v Avstriji. Po koncu 2. svetovne vojne so ga jugoslovanske komunistične oblasti obsodile na smrt in ga leta 1947 usmrtili (Matković, 1994: 219–220).

²³ Nemške oblasti Paveliću sprva niso bile naklonjene, saj so ga smatrale za »človeka Rima«, s pomočjo katerega želi italijanski politični vrh izpolniti svoje geostrateške načrte na Balkanu. Vodilni položaj v bodoči hrvaški državi so tako še pred zlomom Kraljevine Jugoslavije ponudile dr. Vladku Mačku, voditelju Hrvaške kmečke stranke (HSS-a), pred začetkom vojne najvplivnejše politične stranke na Hrvaškem, ki pa je na razočaranje Nemčije ponudbo zavrnil. Kmalu zatem se je Hitler odločil podpreti ustaškega »poglavnika« Anteja Pavelića (Boban, 1990: 293).

²⁴ Nemaleokrat so italijanske vojaške sile na področju NDH četniškim enotam v boju zoper ustaški režim nudile tako vojaško kot tudi logistično podporo (Matković, 1994).

4.2 »DRŽAVNA« UREDITEV

Neodvisna država Hrvaška je po vzoru Mussolinijeve Italije in Hitlerjeve Nemčije temeljila na totalitarizmu in posameznih elementih korporativizma, kar je že v osnovi izključevalo kakršnekoli mehanizme pravne države. NDH je bila enostrankarska diktatorska država, ki v času svojega obstoja ni imela temeljnega zakona, ustave. Njena notranja ureditev je temeljila na različnih državnih zakonih in zakonskih odredbah. Vlada kvizlinške hrvaške države je bila sestavljena iz najvplivnejših prvakov ustaškega gibanja. Predsednik vlade in hkrati tudi voditelj NDH je bil dr. Ante Pavelić. V času njegove vladavine je bilo sprejemanje vseh pomembnih notranje- in zunanjepolitičnih odločitev države izključno v njegovi domeni. Imenoval in razreševal je vse pomembne funkcionarje tako v državnem aparatu kot tudi vojski. Kot poglavar države je bil Pavelić tudi vrhovni poveljnik oboroženih sil. Ker ustaški režim ni imel predstavniškega zakonodajnega telesa, parlamenta, je vse zakone in zakonske odredbe sprejemal »poglavnik« (Matković, 1994: 66–67). Vsa oblast tedanje hrvaške države je bila tako skoncentrirana v rokah njenega voditelja Pavelića.

V prvih mesecih po razglasitvi hrvaške države so ustaške oblasti pričele z vzpostavitvijo novega upravnega aparata in lokalnih oblasti na celotnem ozemlju NDH. Proces vzpostavljanja novih organov oblasti tako na državni kot tudi na lokalni ravni je potekal v skladu s skrbno pripravljeno ustaško strategijo, ki je imela za cilj okrepiti ustaško oblast in povečati nadzor nad celotnim ozemljem hrvaške marionetne države. Tako je prišlo do številnih kadrovskih zamenjav in mnogokrat tudi do prepletanj funkcij predstavnikov državnih ustanov ter ustaškega gibanja. NDH je bila po Pavelićevi odredbi razdeljena na 22 pokrajin, ki so bile državne upravne enote na določenem področju. Z vzpostavitvijo enotnega upravnega sistema na celotnem področju NDH so si ustaške oblasti prizadevale okrepiti enotnost hrvaškega državnega in nacionalnega prostora (Boban, 1990: 295).

Organiziranje ustaškega gibanja kot zakonite organizacije v NDH se je pričelo maja leta 1941 s »poglavnikovo« odredbo o ustanovitvi Glavnega ustaškega stana (GUS-a). Pred vzpostavitvijo hrvaške države je bil GUS vrhovni organ emigrantske ustaške organizacije. V NDH pa je s Pavelićevo odločitvijo pridobil status vrhovnega organa edine politične organizacije v državi. Dejavnost GUS-a je temeljila na Ustavi iz leta 1932 in Načelih hrvaškega ustaškega gibanja iz leta 1933 (Boban, 1990: 295). Glavni ustaški stan pa je bil vrhovni organ ustaške organizacije le po imenu, saj se za časa NDH ni nikoli sestal in tudi ni

opravljaj funkcije, ki mu je bila z ustanovitvijo namenjena. Vse odločitve v okviru omenjenega organa je namreč sprejemal izključno Pavelić.

Konec junija 1941 so ustaške oblasti celotno dejavnost ustaškega gibanja razdelile na tri veje in sicer na politično-organizacijsko vejo, »Ustaško vojnico« ter Ustaško nadzorno službo (UNS). Dejavnost politično-organizacijske veje je temeljila na notranjem organiziranju in vzgoji članstva ter na novačenju novih članov. Veliko pozornosti pa so posvečali zlasti organiziranju hrvaške mladine. »Ustaška vojnica« je bila sestavni del hrvaških oboroženih sil. Njene enote pa so bile oblikovane po zgledu nacionalsocialističnih in fašističnih strankarskih vojaških enot v Nemčiji in Italiji. Tretjo vejo ustaškega gibanja pa je predstavljala Ustaška nadzorna služba (UNS), ki se je kaj kmalu razvila v najmočnejšo policijsko ustanovo tedanje hrvaške države. Njena naloga pa je bila nadzorovati celotno delovanje vseh upravnih in ustaških ustanov (Jelić-Butić, 1977: 109–111).

V Neodvisni državi Hrvaški ni bilo izvoljenih predstavniških organov oblasti. Prvo zasedanje hrvaškega sabora, ki ni imelo zakonodajne oblasti, je bilo na Pavelićevo pobudo sklicano konec januarja leta 1942. Zasedanja se niso udeležili izvoljeni predstavniki hrvaškega volilnega telesa, temveč s »poglavnikovo« zakonsko odredbo določeni poslanci. Na prvih parlamentarnih sejah, ki so se odvijale od 23. do 28. februarja istega leta, so tako poleg imenovanih poslancev prisostvovali še člani vlade, diplomatski zbor in visoki dostojanstveniki cerkvenih skupnosti, med katerimi pa seveda ni bilo predstavnikov srbske pravoslavne cerkve. Sabor se je nato sestel le še dvakrat (Matković, 1994: 77–81).

Ustaški režim je po vzoru fašistične Italije in nacistične Nemčije vzpostavil takšno notranjo državno ureditev, kjer so vzporedno delovale tako politične kot tudi upravne oblasti. Tako so bile na eni strani posamezne veje ustaškega gibanja, na drugi pa državna administracija na čelu z vlado. Pri tem velja izpostaviti, da je bila moč odločanja bolj ali manj skoncentrirana v organih ustaškega gibanja, kar je v praksi pomenilo, da so le-ti organe uprave ne le nadzorovali, temveč jim tudi odrejali naloge.

4.3 USTAŠKI REŽIM V NDH

Ustaške oblasti so v okviru svoje izjemno močne propagande ustanovitev hrvaške države vseskozi prikazovale kot uresničitev večstoletnih teženj hrvaškega naroda k vzpostavitvi lastne države v okviru nacionalnih in etničnih meja ter kot dolgo pričakovano rešitev »hrvaškega vprašanja«. Navkljub množičnim propagandnim akcijam in številnim ter nemalokrat tudi izjemno krutim oblikam represije ustaškemu režimu svojih genocidnih dejanj, osnovanih na skrajnem rasizmu in antisemitizmu, ni uspelo prikriti. Zavaljo tega so se predvidevanja ustaškega vrha o množični podpori hrvaškega prebivalstva kaj kmalu razblinila, še več, večina hrvaškega naroda je ustaški režim vse bolj obsojala, kar se je kmalu odrazilo na množičnem vključevanju Hrvatov v partizansko narodnoosvobodilno gibanje. Opravičila za genocidna dejanja, katerih končni cilj je bil ustvariti etnično čisto in veliko hrvaško državo, je ustaški režim črpal predvsem iz ideje o obstoju hrvaškega življenjskega prostora, v katerem naj bi živeli le pripadniki arijske rase, v katero so ustaške oblasti seveda uvrščale tudi hrvaški narod. Za Srbe, Žide in Rome, ki jim je ustaški režim v času svoje vladavine prizadejal največ zla, v novi hrvaški državi naj ne bi bilo prostora.

Idejno-teoretske osnove za genocidno politiko so ustaški voditelji v skladu z nacistično teorijo o t. i. višjih in nižjih rasah opredelili že v svojem emigrantskem obdobju. Ustaški režim je, podobno kot nemški, svojo genocidno politiko izvajal v treh fazah oziroma etapah. Nezaželeni elementi hrvaške države so bili tako najprej podvrženi ekskomunikaciji, ki ji je sledila koncentracija ter na koncu še dokončno iztrebljenje oziroma eksterminacija (Lengel-Krizman, 2003: 32). Ustaška vlada je takoj po razglasitvi Neodvisne države Hrvaške s sprejetjem številnih zakonodajnih aktov zoper »nižje rase« pričela z oblikovanjem t. i. pravne podlage za svoja genocidna dejanja. Tako se je teror nad nehrvaškim narodom, zlasti nad srbsko, židovsko in romsko etnično skupino tudi formalno-pravno lahko pričel. Ustaški režim pa v času svojega obstoja ni prizanesel tudi mnogim Hrvatom in muslimanom. Ustaške oblasti so bile namreč v skladu s politiko oblikovanja »čiste hrvaške nacije« v sklopu t. i. notranjega prečiščevanja odločene obračunati z vsemi tistimi pripadniki hrvaškega naroda in muslimanske etnične skupine, ki so bili zaradi svojega »nehrvaškega obnašanja« označeni kot izdajalci naroda (Dedijer, 1990: 526).

Na podlagi povedanega je moč zaključiti, da sta v Neodvisni državi Hrvaški pod taktirko Paveličevega režima skladno delovala sistem in politika terorja. Za sistem ustaškega terorja sta bili značilni predvsem dve prvini. Na eni strani izrazita rasna prvina, ki se je odražala v biološkem uničenju in preganjanju zlasti srbskega, židovskega in romskega prebivalstva ter na

drugi strani prvina t. i. radikalnega notranjega prečiščevanja, ki pa se je odražala v fizični odstranitvi in izključevanju vseh tistih sil znotraj hrvaškega in muslimanskega prebivalstva, ki se s politiko ustaškega režima nikakor niso mogle sprijazniti.

Prve zakonske odredbe za ohranitev »čiste hrvaške nacije« in »čistega hrvaškega življenjskega prostora« je ustaški režim sprejel skoraj takoj po prevzemu oblasti. Tako so denimo ustaške oblasti že 17. aprila leta 1941 objavile Zakonsko odredbo o obrambi naroda in države, v kateri je bilo med drugim zapisano, da »se vsakršna žalitev časti in škodovanje življenjskim interesom hrvaškega naroda ali ogrožanje obstoja NDH in državnih oblasti kvalificira kot zločin veleizdaje« (Jelić-Butić, 1977: 159). Za vse kršitelje te in preostalih določb te odredbe pa je bila predvidena smrtna kazen. Pri tem velja dodati, da so bili s to zakonsko odredbo podani formalno-pravni temelji celotni nadaljnji ustaški kazenski zakonodaji. Samo dva tedna zatem je Pavelićeva vlada sprejela še dve zakonski odredbi, Zakonsko odredbo o rasni pripadnosti in Zakonsko odredbo o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda, ki sta s svojimi določbami formalno-pravno vzpostavitev oziroma oblikovanje politike nacionalne nestrpnosti le še dopolnjevali oziroma dograjevali (Boban, 1990: 297).

Za izvajanje zakonskih odredb o nacionalni in rasni nestrpnosti je ustaški politični vrh osnoval izredna narodna sodišča. Slednja so se pri opravljanju svojega dela opirala na izjemno široka pooblastila. Pri tem velja dodati, da sistem delovanja izrednih narodnih sodišč rednega sodnega postopka ni vključeval, kar je bila, kot se je kasneje izkazalo, voda na mlin ustaškemu terorju. Prvo tovrstno sodišče je ustaški režim ustanovil že 17. aprila 1941 v Zagrebu. Kmalu zatem pa so taista sodišča vzniknila tudi po vseh ostalih večjih mestih Neodvisne države Hrvaške.²⁵ Ob koncu junija istega leta je Pavelić sprejel Zakonsko odredbo o premičnih naglih sodiščih, katerih pristojnost ni bila teritorialno opredeljena, temveč je njihova pristojnost veljala na celotnem področju NDH. Z namenom izpopolnitve mehanizma specialnega kazenskega sodstva je ustaški režim vzpostavil še t. i. velika izredna narodna sodišča s sedežem v Zagrebu in Sarajevu. Razprave v okviru slednjih pa so se po odredbi ministra za pravosodje lahko odvijale tudi v drugih mestih ustaške države. Osnovni namen velikih izrednih narodnih sodišč je bil verificirati sodne obravnave oziroma sklepe preostalih

---

²⁵ Ustaške oblasti so izredna narodna sodišča po Zagrebu vzpostavile še v Karlovcu, Varaždinu, Bjelovarju, Osijeku, Gospiću, Banja Luki in Tuzli (Jelić-Butić, 1977: 159).

sodišč ustaškega pravosodnega sistema in na podlagi tega preprečiti že tako maloštevilne oprostilne sodbe (Jelić-Butić, 1977: 159–161).

Ustaške oblasti so z ustanovitvijo izrednih in naglih sodišč v skladu s svojo ideologijo vzpostavile neizprosni sodni aparat, ki je v prvi vrsti služil za uresničitev načrtane politike nacionalne nestrpnosti ter stabilizacijo ustaškega režima. Sprva je bila aktivnost obravnavanih sodišč uperjena proti židovski in srbski etnični skupini, kasneje pa tudi zoper tiste, ki so ustaškemu režimu nasprotovali ali pa so bili osumljeni sodelovanja s komunističnimi skupinami. Na ta način je specialno sodstvo postalo temelj celotne sodne prakse v NDH, medtem ko so bila redna sodišča, ki naj bi pred tem sodni sistem hrvaške države tudi uradno predstavljala, potisnjena v krog postranskih institucij ustaškega sistema in so le še formalno obstajala. Z vzpostavitvijo izredno razvejanega specialnega sodnega sistema, v sklopu katerega je delovala množica t. i. posebnih sodišč, so ustaški voditelji želeli zajeziti nagel porast nezadovoljstva z ustaškim režimom med prebivalci NDH in obračunati z vsemi nasprotniki, še zlasti s pripadniki vse aktivnejšega komunističnega gibanja.

Čeprav je ustaški politični vrh vseskozi zagovarjal tezo, da je NDH izključno hrvaška država, pa ta po svoji izredno pestri etnični sestavi to seveda ni bila. Po ocenah zgodovinarjev naj bi na področju hrvaške kvizlinške države prebivalo približno 3,3 milijone katoliških Hrvatov, nekaj manj kot 2 milijona pravoslavnih Srbov, okoli tri četrt milijona muslimanov, skoraj 150.000 Nemcev, 70.000 pripadnikov madžarske nacionalnosti, približno 40.000 Židov ter okoli 150.000 prebivalcev preostalih narodnosti (Slovencev, Čehov, Slovakov, Ukrajincev in drugih) (Slijepčević, 1978: 673). Točnih podatkov o nacionalni strukturi prebivalstva tedanje hrvaške države ni moč podati, saj ustaški režim za časa svoje vladavine popisa prebivalstva ni opravil. Tako sodobne ocene temeljijo predvsem na podatkih, pridobljenih s popisom prebivalstva Kraljevine Jugoslavije marca leta 1931.

4.3.1 Politika terorja nad srbskim prebivalstvom v NDH

Kmalu po razglasitvi Neodvisne države Hrvaške so njeni politični veljaki pričeli z brezkompromisno gonjo proti pravoslavnemu srbskemu prebivalstvu, čigar delež je zajemal skoraj tretjino celotnega prebivalstva tedanje ustaške države. Ustaške oblasti so s sprejetjem številnih antisrbskih zakonskih odredb srbsko skupnost postavile tako rekoč izven zakona. Na

Paveličevo pobudo je tedanji režim pravoslavne Srbe razglasil za sovražnike hrvaške države in jih obsodil na likvidacijo. Za izvedbo slednjega je ustaško vodstvo izdelalo poseben načrt, po katerem naj bi večji del pravoslavnega srbskega prebivalstva preprosto pobili, drugi del deportirali v Srbijo, preostalega pa spreobrnilo v katoliško vero (Dedijer, 1987: 184).

Ustaške oblasti so z antisrbsko kampanjo pričele takoj po prevzemu oblasti. Kampanja je združevala dve prvini. Na eni strani izjemno agresivno antisrbsko propagando, v okviru katere je ustaški režim izrabil moč množičnih medijev in javnih političnih zborovanj, na drugi strani pa najrazličnejše oblike terorja nad osovraženo srbsko etnično skupino. V množičnih propagandnih akcijah je ustaški režim Srbom očital, da so se na hrvaška ozemlja naselili kasneje in da zato Hrvaška ni njihova domovina ter da predstavljajo nenehno grožnjo obstoju hrvaškega naroda in možnostim za nacionalno osvoboditev. Takšna in podobna prepričanja so pripadnike ustaštva gnala v bolj ali manj okrutna dejanja, katerih temeljni cilj je bil dokončna rešitev t. i. srbskega vprašanja v NDH in s tem posledično tudi uresničitev enega izmed pglavitnih delov ustaške ideologije.

Po zaslugi Paveličevega režima je bilo pravoslavno srbsko prebivalstvo že v prvih mesecih novonastale hrvaške države podvrženo številnim pritiskom in različnim oblikam represalij. V tem obdobju so ustaške oblasti sprejele niz zakonskih odredb, s čimer se je gonja zoper srbski narod v NDH tudi formalno-pravno pričela. Prva tovrstna odredba je v veljavo stopila že 25. aprila leta 1941, in sicer je šlo za Zakonsko odredbo o prepovedi cirilice. Tej so sledile še Zakonska odredba o prestopu iz ene v drugo vero (3. maja), odredba o ukinitvi vseh srbsko-konfesionalnih ljudskih šol in zabavišč (v začetku junija), odredba o ukinitvi naziva srbsko-pravoslavna vera (18. junija), odredbe o spremembah naziva posameznih mest, ki so imela v imenu kakršnakoli srbska obeležja, odredbe o omejitvi gibanja srbskega prebivalstva v krajih bivanja in druge. V prvi polovici maja leta 1941 so tako denimo zagrebške oblasti na podlagi odredbe ustaške vlade srbskim someščanom prepovedale gibanje v nočnih urah ter odredile izselitev Srbov iz t. i. elitnih četrti v severnem predelu Zagreba. V posameznih krajih hrvaške države pa so lokalne ustaške oblasti pravoslavni srbski populaciji zapovedale obvezno nošenje modrega traku z oznako P²⁶, s čimer je bil nadzor nad prebivalstvom še dodatno poostren. Opisanim ukrepom zoper srbski narod pa so kmalu sledili še vse pogostejša odpuščanja z delovnih mest, zaplembe osebnega premoženja in množične aretacije. Slednje so najpogosteje

---

²⁶ Oznaka P je pomenila začetnico besede pravoslavac oziroma pravoslaven.

doletele nekdanje politične uslužbence in funkcionarje v skupni jugoslovanski državi, intelektualce ter pravoslavno duhovništvo (Jelić-Butić, 1977: 164–166).

Sočasno s sprejetjem številnih antisrbskih zakonskih odredb so ustaške oblasti pričele vzpostavljati sistem koncentracijskih taborišč, kamor so bili poleg pravoslavcev množično deportirani tudi Židje, Romi in vsi tisti, ki so na kakršenkoli način ogrožali ustaški režim. Tovrstna taborišča so postala prizorišča najokrutnejših mučenj in množičnih pobojev. Kaj kmalu se je izkazalo, da so t. i. taborišča smrti odigrala sila pomembno vlogo pri uresničevanju genocidne politike ustaškega režima. V okvir genocidnega načrta so sodile tudi številne likvidacije srbskega prebivalstva na terenu, v mestih, krajih in vaseh. Izsiljevanja, ropi, posilstva, mučenja, prisilna izseljevanja, t. i. čiščenja terena in pokoli Srbov so se razširili na domala celotno ozemlje NDH. Najokrutnejše zločine so zagrešili pripadniki »Ustaške vojnice« in paravojaških enot, t. i. divji ustaši oziroma ustaška milica (Strugar, 1980: 26).

Naslednji ukrep ustaških oblasti za rešitev t. i. srbskega vprašanja v NDH je temeljil na prisilnem množičnem izseljevanju srbskega prebivalstva iz hrvaške marionetne države. Pri tej obliki genocidne politike so aktivno sodelovale tudi nemške vojaške oblasti, ki so bile tačas s svojimi enotami nameščene predvsem v osrednjih in severnih predelih nekdanje jugoslovanske države. 4. junija leta 1941 so predstavniki ustaških in nemških oblasti sklenili sporazum o prisilni deportaciji slovenskega prebivalstva na ozemlja NDH ter enakega števila na hrvaških ozemljih živečega srbskega prebivalstva v Srbijo. Uresničitev omenjenega načrta bi na eni strani pospešila proces germanizacije slovenskega področja pod nemškimi okupacijskimi silami, na drugi pa bi bil Paveličev režim še korak bližje k vzpostavitvi t. i. etnično čiste hrvaške države. Navkljub skrbno pripravljenemu načrtu pa prisilne deportacije Slovencev in Srbov niso potekale v skladu z načrti. Razloge za to gre iskati predvsem v vse intenzivnejšem oboroženem odporu jugoslovanskih partizanskih sil in težavah pri zagotavljanju nastanitve deportiranih ljudi. Navzlic težavam z organiziranim sistemom prisilnih deportacij je ustaškemu režimu na takšen ali drugačen način iz območij NDH v Srbijo do konca julija 1941 po nekaterih ocenah uspelo izgnati okoli 180.000 pravoslavnih Srbov (Slijepčević, 1978: 709).

V okviru svojega pošastnega načrta za dokončno izkoreninjenje srbskega prebivalstva v NDH se je ustaški vrh lotil tudi pravoslavja. 3. maja leta 1941 je tako v veljavo stopila odredba o

prehodu iz ene v drugo vero, torej akt o prisilnem pokatoličevanju pravoslavnega prebivalstva. V izvajanje te odredbe je bil poleg ustaških oblastnikov vpleten tudi del hrvaškega katoliškega klera. Oboji so namreč zagovarjali tezo, da na hrvaških ozemljih živeči Srbi niso pravi Srbi, temveč posrbljeni Hrvati, ki se bodo po končanem procesu pokatoličevanja vrnilo k veri svojih očetov (Slijepčević, 1978: 692). S prisilnim pokatoličevanjem so ustaške oblasti želele v prvi vrsti Srbe denacionalizirati ter jih s tem posledično asimilirati v hrvaški narod, s čimer bi bil proces reševanja »srbskega vprašanja« dodatno pospešen, del ustaških ideoloških ciljev pa na ta način izpolnjen. Pavelićevemu režimu je tako samo do konca leta 1942 po nekaterih ocenah v katoliško vero uspelo spreobrniti skoraj četrto milijona pravoslavne srbskega prebivalstva, kar nakazuje, da se je proces pokatoličevanja kmalu preoblikoval v organiziran in obsežen sistem. V prid tej trditvi govorijo posamezni dokumenti, po katerih naj bi ustaško vodstvo načrtovalo pokatoličiti nič manj kot milijon pripadnikov pravoslavne vere v tedanji hrvaški državi (Jelić-Butić, 1977: 175). 3. aprila leta 1942 so ustaške oblasti sprejele odredbo o ustanovitvi t. i. Hrvaške pravoslavne cerkve. Za ta korak se je Pavelić odločil zaradi številnih pritiskov mednarodnih političnih sil in nemških vojaških oblasti na področju NDH, ki so ustaško politiko terorja vse ostreje obsojale, ter zaradi vse močnejšega narodnoosvobodilnega in četniškega gibanja, ki sta ustaškim vojaškim enotam na terenu pričeli povzročati nemalo težav. Številni prebivalci tedanje NDH so se namreč v begu pred ustaško represijo pridružili omenjenima gibanjema (Dedijer, 1987: 487–488). Kljub ustanovitvi »Hrvaške pravoslavne cerkve« pa teror nad srbskim prebivalstvom še zdaleč ni pojenjal. Na podlagi tega je moč zaključiti, da je vzpostavitev pravoslavne verske institucije predstavljala le taktično potezo ustaških oblasti, s čimer so želele kruto usodo srbskega naroda na območju NDH pred domačo ter zlasti tujo javnostjo vsaj deloma prikriti.

4.3.2 Genocidna politika zoper židovsko in romsko etnično skupnost v NDH

Po vzpostavitvi ustaške države je Pavelićev režim svojo genocidno politiko uperil tudi zoper židovsko in romsko etnično skupino, ki sta v tedanji strukturi prebivalstva NDH predstavljali neznamenat delež. Po ocenah večine zgodovinarjev naj bi na tedanjem teritoriju NDH živelo

približno 40.000 Židov in ravno tolikšno število Romov (Slijepčević, 1978: 738).²⁷ Koncentracija židovske populacije je bila največja v trgovsko razvitih centrih oziroma mestih hrvaške marionetne države, zlasti v Zagrebu, Osijeku in Sarajevu. Romska etnična skupina pa je bila zaradi pretežno nomadskega načina življenja bolj ali manj razpršena po celotnem ozemlju tedanje NDH. Svoj življenjski prostor so tako našli bodisi na obronkih mest in krajev ali pa na podeželju.

Po vzoru nemškega nacionalsocializma so ustaški ideologi izoblikovali scenarij za sistematično iztrebljenje židovskega in romskega prebivalstva v NDH. Ti so namreč po mnenju Pavelićevih gorečih privrženecv poleg pravoslavnega srbskega prebivalstva predstavljali temeljno oviro za dokončno uresničitev enega ključnih ideoloških ciljev, t. j. etnično čiste hrvaške države. S kampanjo zoper židovsko in romsko skupnost je ustaški režim pričel takoj po vzpostavitvi ustaške države. Sprva je kampanja temeljila na izjemno ostri antipropagandi ter najrazličnejših oblikah pritiskov in groženj. Sledile so številne rasistične zakonske odredbe, ki so židovsko in romsko etnično skupino izenačile s pravoslavniimi Srbi. Z uzakonitvijo takšnih odredb je ustaški režim svojemu genocidnemu pohodu zoper Žide in Rome zagotovil tudi pravno podlago oziroma legitimnost.

Ključne rasistične odredbe je ustaška vlada sprejela že ob koncu aprila leta 1941. Kruto usodo židovske in romske populacije v NDH je tako že v marsičem napovedal t. i. temeljni rasistični akt ustaške zakonodaje, t. j. Zakonska odredba o rasni pripadnosti. V vsebinskem delu odredbe so ustaške oblasti natančno opredelile, katere osebe so »arijskega«²⁸ in katere »nearijskega« porekla ter katere osebe so Židje²⁹ oziroma Romi³⁰. Da je ustaški režim z namero o vzpostavitvi etnično čistega hrvaškega življenjskega prostora mislil resno, potrjuje Zakonska odredba o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda, ki je vsakršno sklepanje zakonskih zvez med osebami »nearijskega« (Židje, Srbi, Romi in drugi) in »arijskega« porekla izrecno prepovedovala. V skladu s svojo rasno politiko so ustaške oblasti v okviru

---

²⁷ Pri tem velja dodati, da gre pri številu romskega prebivalstva na ozemlju NDH v obdobju ustaškega režima (t. j. 40.000) za izredno grobo oceno, saj so bili prvi zanesljivejši podatki o njihovem številu pridobljeni šele s prvim povojnim popisom prebivalstva Jugoslavije in sicer 31. marca leta 1948. Tedaj naj bi na celotnem področju nekdanje jugoslovanske države živelo 72.651 Romov, od tega v tedanji Ljudski republiki Hrvaški le 405 (Lengel-Krizman, 2003: 32).

²⁸ Po Zakonski odredbi o rasni pripadnosti je »arijskega porekla tista oseba, katere predniki so pripadniki evropske rase skupnosti ali potomci omenjene rase skupnosti izven Evrope« (Slijepčević, 1978: 738).

²⁹ Po Zakonski odredbi o rasni pripadnosti je Žid tista oseba, »katere vsaj trije predniki iz drugega kolena (stari starši) so židovske rase« ter v posebnih primerih, ki jih odredba natančno določa, tudi tista oseba, »ki ima dva prednika iz drugega kolena židovske rase« (Jelić-Butić, 1977: 179).

³⁰ Po Zakonski odredbi o rasni pripadnosti je Rom tista oseba, »katere dva ali več prednikov iz drugega kolena sta/so romske rase« (Slijepčević, 1978: 738).

ministrstva za notranje zadeve osnovala tudi t. i. Rasno politični sekretariat, čigar poglavitna naloga je bila določanje oziroma presojanje rasne pripadnosti, še zlasti v primerih dvomljive narave. V začetku junija istega leta je v veljavo stopila Zakonska odredba o zaščiti narodne in arijske kulture hrvaškega naroda, s čimer so ustaški oblastniki skušali zatreti vsakršen židovski duhovni in kulturni vpliv na hrvaško populacijo. Omenjena odredba je namreč Židom prepovedovala vsakršno udejstvovanje na družbenem, mladinskem, športnem in kulturnem področju (Jelić-Butić, 1977: 179). Poleg izključitve pripadnikov židovske etnične skupine iz politično-kulturnega življenja v NDH si je Pavelićev režim s sprejetjem rasnih zakonskih odredb in številnimi organiziranimi akcijami prizadeval zlomiti tedanjo moč židovskega (in tudi srbskega) kapitala. Pod pretvezo o krepitvi hrvaškega nacionalnega gospodarstva so se ustaški organi na podlagi samosvoje zakonodaje lotili zaplembe vsega židovskega in srbskega imetja. Za čim bolj dosledno in učinkovito uresničevanje omenjene politike pa so hrvaške oblasti ustanovile tudi posebne institucije: Urad za obnovo gospodarstva, Državni urad za prenavo in Državni urad za gospodarsko prenavo (Jelić-Butić, 1977: 183). Že od samega začetka je proces razlastitve židovskega in srbskega prebivalstva potekal dvoplastno. Na eni strani se je odvijal proces legalnega prisvajanja oziroma poddržavljanja premoženja pod okriljem posebnih državnih institucij, na drugi pa je sočasno potekalo t. i. nezakonito odvzemanje imetja, ki je imelo v primerjavi s prvim veliko večje razsežnosti. V okviru slednjega so bodisi v večji ali manjši meri sodelovali domala vsi pripadniki Pavelićevega režima, vključno z najvišjimi funkcionarji, ki so se tako tudi najobčutneje okoristili ter si na ta način svoj položaj na ustaški politični sceni še bolj utrdili.

Ustaške oblasti so svojo kampanjo zoper židovsko etnično skupnost vseskozi opravičevale s trditvijo, da v Neodvisni državi Hrvaški za Žide ni prostora. Pritisk na židovsko populacijo se je pod taktirko Pavelićevega režima vseskozi stopnjeval.³¹ V eni izmed svojih izrednih zakonskih odredb in zapovedi je Pavelić Žide obdolžil kolektivne odgovornosti za širitev dezinformacij ter za špekulativne načine oviranja in onemogočanja nemotene oskrbe hrvaškega prebivalstva (Slijepčević, 1978: 742). Kolektivna odgovornost je bila ena izmed značilnih oblik ustaškega terorja in hkrati podlaga za kasnejša še strahotnejša kolektivna kaznovanja oziroma množične likvidacije. Ustaške oblasti so sočasno z nastajanjem

---

³¹ Za vsakršen najmanjši in popolnoma nepomemben izged oziroma prestopok so ustaške oblasti brez kakršnegakoli preverjanja avtomatično obdolžile židovsko prebivalstvo. Na podlagi posebnih odredb so bili Židje (po vzoru nemškega nacističnega režima) primorani nositi posebna židovska obeležja, na podoben način pa so morali označiti tudi svoje gospodarske objekte. Ustaški režim prestopa v druge vere (katoliško, islamsko in protestantsko) židovskemu prebivalstvu ni prepovedoval, saj le-ta njihovega statusa, določenega z odredbo o rasni pripadnosti, ni mogel spremeniti (Slijepčević, 1978: 740).

antižidovske zakonodaje nad omenjeno skupnostjo izvajale okruten teror, ki je dosegel vrhunec v začetku leta 1942. To je bilo obdobje množičnih aretacij in internacij v zloglasna koncentracijska taborišča, pogosto pa so se življenja Židov končala pod streli in rezili ustaških vojaških enot. Židje so vse do zloma NDH za svoja življenja trepetali domala vsak dan. Pri tem velja izpostaviti, da so pri načrtovanju in izvajanju genocidne politike zoper židovsko prebivalstvo v NDH pomembno vlogo odigrale tudi tamkaj nameščene nemške okupacijske sile. Razsežnosti omenjene ustaško-nemške kampanje najbolj slikovito opisuje Paveličeva izjava v enem izmed intervjujev za nek nemški časopis konec avgusta leta 1941: »Kar zadeva Žide, Vam lahko povem, da bodo v najkrajšem roku dokončno likvidirani.« (Jelić-Butić, 1977: 181). Ob dobri organiziranosti in sistematičnosti sistema terorja so bile možnosti za preživetje pripadnikov židovske skupnosti v tedanji hrvaški državi minimalne. Ustaško morijo je tako uspelo prestatati le manjšemu številu Židov, ki so se organom pregona vse do konca 2. svetovne vojne uspešno izmikali ali pa so pravočasno emigrirali bodisi v tujino ali pa v tista območja NDH oziroma predele tedanje okupirane jugoslovanske države, ki so bili pod nadzorom narodnoosvobodilnih partizanskih enot in italijanskih fašističnih sil.³² Slednje so židovskemu prebivalstvu z izjemo nekaterih posamičnih ekscesov vse do kapitulacije 9. septembra leta 1943 prizanašale.

Ustaški režim je v skladu s svojo ideologijo obračunal tudi z romsko etnično skupnostjo. Sistematičnega reševanja »romskega vprašanja« so se ustaške oblasti lotile v letu 1942 in do izteka tega leta z njim tudi dejansko opravile. V tem obdobju je bilo domala celotno romsko prebivalstvo na teritoriju Neodvisne države Hrvaške iztrebljeno. Genocidu je uspelo ubežati le neznatno število Romov. Glavnina te skupnosti je bila surovo pokončana v Koncentracijskem taborišču Jasenovac. Glede na delež v strukturi prebivalstva ob vzpostavitvi marionetne hrvaške države je romsko prebivalstvo za časa Paveličeve vladavine utrpelo najhujše izgube (Matković, 1994: 163).

---

³² Holokavst na področju NDH je po ocenah poznavalcev preživel približno 10.000 Židov, kar znaša 25 % vseh tamkaj živečih pripadnikov židovske skupnosti pred začetkom 2. svetovne vojne in vzpostavitvijo ustaškega režima (Cohen, 1997: 143).

5 SISTEM USTAŠKIH KONCENTRACIJSKIH TABORIŠČ V NDH

5.1 ORGANIZACIJSKA STRUKTURA

Politika nacionalne in rasne nestrpnosti v Neodvisni državi Hrvaški je vodila v izgradnjo ustaškega sistema koncentracijskih taborišč, ki so postala prizorišča množičnih internacij, najrazličnejših oblik mučenj in masovnih likvidacij nedolžnih ljudi, t. i. nezaželenih elementov ustaškega režima. Vzpostavitev tovrstnih institucij terorja je ustaškim oblastem omogočila relativno hitro in učinkovito uresničitev dobršnega dela ideoloških ciljev. Sprva je bila za ustanavljanje taborišč in nadzor nad njimi zadolžena Ustaška nadzorna služba (UNS) z Eugenom Didom Kvaternikom³³ na čelu. Pod njegovim nadzorom so bili vsi tedanji organi redarstva, orožništva, mestnih poveljstev in nasploh vsi državni samoupravni organi na območju hrvaške države (Jelić-Butić, 1977: 185). Z ustanovitvijo omenjenega represivnega organa (UNS-a) in določitvijo njegovih pristojnosti so ustaške oblasti pričele z izgradnjo celovitega ter izredno razvejanega policijskega sistema s številnimi raznovrstnimi specializiranimi službami. V okviru UNS-a so tako delovali štirje uradi in sicer Urad I - ustaško redarstvo, Urad II - ustaška obveščevalna služba, Urad III - nadzorni organ nad taborišči in Urad IV - »poglavnikova« varnostna služba. Ustaško redarstvo je bilo izključno politično redarstvo in je bilo zadolženo za vodenje, izvrševanje ter razreševanje t. i. političnih primerov. Sestavljali so ga »komunistični«, »židovski« in »srbski oddelek«. Ta urad je preko policijskih in preostalih državno-političnih institucij skrbel za nemoten in sistematičen potek aretacijskih postopkov ter odločal o nadaljnjem statusu oziroma usodi priprtih oseb. Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je velika večina aretiranih končala v enem izmed številnih koncentracijskih taborišč. Zatorej bi lahko ustaško redarstvo, ki se je konec aprila leta 1942 preimenovalo v zaščitno redarstvo, imenovali tudi urad za odpravo in internacijo t. i. nezaželenih elementov ustaške države. Drugi urad UNS-a je predstavljala ustaška

---

³³ Eugen Dido Kvaternik je bil sin Slavka Kvaternika, ministra hrvaškega domobranstva in pomembnega funkcionarja v vodstvu ustaškega gibanja. Že v času svojega šolanja je izkazoval izrazito prohrvaško orientiranost ter simpatiziral s »pravaško« politično ideologijo. Po razglasitvi šestojanuarske diktature je emigriral v Italijo in se pridružil tamkajšnji ustaški organizaciji. Zaradi svojih dobrih organizacijskih in intelektualnih sposobnosti je postal Paveličev najbližji sodelavec. Po vzpostavitvi Neodvisne države Hrvaške ga je ustaški »poglavnik« imenoval za šefa Ustaške nadzorne službe (UNS-a), policijske ustanove z izjemno širokimi pooblastili. Poleg te pa je opravljal tudi funkcijo »ravnatelja«, najvišjega funkcionarja, v »Ravnateljstvu za javni red i sigurnost« (RAVSIGUR-u). V času svojega delovanja v okviru ustaškega aparata je veljal za glavno odgovorno osebo za policijske zadeve in sistem pregona v NDH, vključujoč zloglasna taborišča. Oktobra leta 1942 je bil na Paveličevo pobudo odstavljen z vseh funkcij in do zloma marionetne hrvaške države v ustaških političnih strukturah ni več deloval. Po koncu 2. svetovne vojne je emigriral v Argentino, kjer je 10. marca 1961 v avtomobilski nesreči tudi preminil (Matković, 1994: 218–219).

obveščevalna služba. Njena bistvena naloga je bila učinkovito izvrševanje obveščevalnega dela ter optimiziranje delovanja mreže ustaških vohunov in ovaduhov. Dejavnost nadzornega organa nad taborišči, Urada III, kot je že iz samega naziva moč razbrati, je bila neposredno vezana na taborišča. Urad je bil pristojen za ustanavljanje, organiziranje, upravljanje, skrb in nadzor nad taborišči, poleg tega pa je prevzemal tudi popolno odgovornost za delovanje razvejanega ustaškega taboriščnega sistema. Sprva je uradu s sedežem v Zagrebu načeloval Mijo Giovanni Babić³⁴, po njegovi smrti poleti leta 1941 pa ga je na položaju upravitelja nasledil Vjekoslav Maks Luburić³⁵. Zadnji urad UNS-a, Urad IV, pa je bila »poglavnikova« varnostna služba. Slednja je bila zadolžena za varovanje ustaškega voditelja in njegove rezidence (Peršen, 1990: 36–37).

V začetku maja leta 1941 je ustaški vrh v okviru ministrstva za notranje zadeve ustanovil poseben oddelek in sicer »Ravnateljstvo za javni red i sigurnost«³⁶ (RAVSIGUR), čigar naloga je bila poenotiti organizacijo vseh policijskih organov v tedanji NDH. »Ravnateljstvo« je sestavljalo devet organizacijskih enot, med katerimi sta bila najpomembnejša odsek za »politična vprašanja« in odsek za »javno varnost«. Najvišji položaj RAVSIGUR-a, mesto »ravnatelja«, je Pavelić prav tako zaupal Eugenu Kvaterniku. Slednji je z opravljanjem omenjenih vodstvenih funkcij v okviru t. i. ustaškega policijskega aparata postal glavna odgovorna oseba za policijske zadeve in sistem pregona v NDH. UNS in RAVSIGUR sta bili edini instituciji, pristojni za vzpostavljanje taborišč in deportacije aretiranih vanje. Z razpustitvijo Ustaške nadzorne službe januarja 1943 so vse njene pristojnosti prešle pod okrilje »Ravnateljstva« (Jelić-Butić, 1977: 185). Domala vsi funkcionarji omenjenih

---

³⁴ Mijo Giovanni Babić je dobesedno del obdobja predvojne jugoslovanske države preživel v ustaški emigraciji. Veljal je za enega najzaupnejših Paveličevih pristašev. Po nastopu ustaškega režima ga je hrvaški »poglavnik« imenoval na položaj upravitelja nadzornega organa nad taborišči, Urada III. Poleg te funkcije je opravljal tudi delo »poglavnikovega specialnega pooblaščenca«. V številnih mestih širom Neodvisne države Hrvaške, še zlasti pa na hercegovskem področju, je bil zadolžen za organiziranje ustaških enot in tamkajšnjih upravnih oblasti, poleg tega pa je tudi aktivno sodeloval pri izvrševanju množičnih pregonov in aretacij »nezaželenih« prebivalcev. Na eni izmed svojih »posebnih« nalog v Hercegovini je bil poleti leta 1941 smrtno ranjen (Peršen, 1990: 76).

³⁵ Vjekoslav Maks Luburić je podobno kot domala vsi visoki funkcionarji parahrvaške države v času Aleksandrove diktature in srbskega hegemonizma emigriral v tujino in se pridružil emigrantski ustaški organizaciji. V svojem emigrantskem obdobju si je zavojeval uspešnega delovanja in goreče privrženosti ustaški ideologiji pridobil Paveličevo naklonjenost, kar se mu je po razglasitvi NDH še posebej obrestovalo. Po prevzemu oblasti ga je ustaški »poglavnik« imenoval na mesto poveljujočega generala vojaških sil za področje hrvaške države, ki je tačas mejilo na reko Drino. Po Babićevi smrti je prevzel položaj upravitelja nadzornega organa nad taborišči, Urada III, v okviru UNS-a. Veljal je za enega najkrvoločnejših ustaških poveljnikov. Po koncu 2. svetovne vojne je pobegnil v Francovo Španijo. V povojnem emigrantskem obdobju je bil aktiven član številnih proustaško orientiranih organizacij v izgnanstvu, pa tudi ustanovitelj teroristične organizacije Hrvaški narodni odpor. Aprila leta 1969 ga je umoril Udbin agent (Peršen, 1990: 123).

³⁶ Urad za javni red in varnost.

policijsko-varnostnih organov ustaškega režima so bili hkrati najdejavnejši in najodgovornejši za samo organizacijo in izvajanje sistema terorja. Zaradi njihovih nezaslišanih hudodelstev so njihova imena kaj kmalu postala sinonim za smrt in pojem za zastraševanje prebivalstva.

5.2 OD ZBIRALIŠČ DO »JASENOVCA«

Po namembnosti so ustaški taboriščni sistem sestavljala t. i. zbirališča oziroma zbirni centri ter vselitveno-izselitvena, zbirna in delovna taborišča. Glede namembnosti posameznih ustaških taborišč velja izpostaviti, da je to v večini primerov pravzaprav nemogoče jasno opredeliti. Vzrokov za takšno trditev pa je seveda več. Zanimivo je, da ustaške oblasti za časa svoje vladavine institucijo taborišče pravzaprav v nobenem izmed svojih dokumentov, zakonskih odredbah ali pa uradnih dopisih niso povsem natančno opredelile (Peršen, 1990: 41). Tako so številne institucije ustaškega režima posameznemu taborišču nemalokrat pripisovale povsem različno namembnost. S podobno problematiko pa se bolj ali manj srečujemo tudi v vsej povojni literaturi, ki je bodisi na takšen ali pa drugačen način obravnavala tematiko ustaškega terorja. Številni avtorji so namreč pri podajanju zgodovinskih dejstev o sistemu ustaških taborišč pogosto uporabljali popolnoma svoje terminologije. Tako se je vse do danes izoblikovala kopica poimenovanj, ki bodisi v večji ali pa manjši meri določajo dejanski značaj posameznih ustaških taborišč.³⁷

Začetke vzpostavljanja ustaškega sistema taborišč zgodovinarji povezujejo z ustanavljanjem t. i. zbirališč³⁸. Slednja so ustaške oblasti pričele ustanavljati že v prvih mesecih po prevzemu oblasti, torej sočasno s prvimi množičnimi aretacijami prebivalcev, še zlasti Židov in Srbov. Zbirališča so bila področja oziroma prostori, kamor so ustaški policijsko-varnostni organi privedli in začasno nastanili aretirance. Tovrstni zbirni centri so nastali na domala celotnem ozemlju Paveličeve države. Funkcijo zbirnih centrov so tako največkrat opravljali zapori, nekdanji sokolski domovi, skladišča, tovarniške hale, mnogokrat pa tudi prostori na prostem v bližini naselij, torej sejmišča, livade in podobno. Zbirališča so v večjih in manjših intervalih delovala vse do konca ustaške vladavine. Vzpostavitev le-teh pa je bila odvisna od razmer na terenu in potreb ustaškega režima. Število zbirališč je naraslo zlasti v obdobjih večjih ustaških

---

³⁷ V literaturi tako pogosto srečujemo naslednje nazive ustaških taborišč: koncentracijska taborišča, zbirna taborišča, delovna taborišča, vselitvena in izselitvena taborišča, taborišča smrti, zatem otroška, ženska, židovska, srbska, hrvaška, romska taborišča ter mnoge druge (Peršen, 1990: 41).

³⁸ Zbirališče se v literaturi pojavlja tudi kot začasno zbirališče, prehodno taborišče, zbirno taborišče, izselitveno taborišče itd. (Jelić-Butić, 1977: 185).

vojaških operacij in t. i. čiščenja terena. Zavaljo slednjih je število aretiranih oziroma zajetih naglo naraslo, kar je tedanje hrvaške oblasti primoralo v ustanavljanje t. i. *ad hoc* zbirnih centrov. Enega prvih in hkrati največjih zbirališč je ustaško vodstvo vzpostavilo v hrvaški prestolnici, točneje v prostorih Zagrebškega zbora, kjer so bili internirani pretežno Srbi in Židje iz zagrebškega okrožja. Podobni centri so kmalu nastali tudi v preostalih večjih mestih Neodvisne države Hrvaške (Peršen, 1990: 40).³⁹ V zbirališčih so vladale skrajno nehumane razmere. Internacije so potekale v popolnoma neustreznih prostorih, kamor so ustaške policijsko-vojaške enote vse zapornike dobesedno natlačile. Zadovoljevanje najosnovnejših bioloških potreb je bilo vseskozi moteno, v posameznih situacijah pa tudi povsem onemogočeno. Slednje je najhuje prizadelo otroke in njihove matere. Interniranci so bili podvrženi nenehnemu ustrahovanju in najrazličnejšim oblikam mučenj. Zbirališča pa so pravzaprav pomenila le prvo stopnico na poti do ustaškega »taboriščnega pekla«. Od tod so ustaške oblasti na podlagi razporeditvenega načrta deportirale internirance dalje bodisi v zbirna ali pa v t. i. izselitvena taborišča, kjer se je njihovo trpljenje le še povečalo. Taboriščno-transportna pot se je zaključila z namestitvijo v t. i. koncentracijskih taboriščih smrti. Mnoge internirance so Paveličeve policijsko-varnostne službe pokončale že v samih zbirališčih. Zaradi izredno težkih življenjskih razmer pa so umirali tudi tisti najbolj občutljivi in onemogli. Na prostost je bilo izpuščeno le nezatno število zaprtih. V sklopu zbirališčnega sistema so ustaške oblasti v nekaterih mestih židovski skupnosti dopustile ustanoviti t. i. židovska naselja (Peršen, 1990: 41).⁴⁰ V slednjih so bile življenjske razmere veliko bolj humane. Pri tem velja izpostaviti, da so bila tovrstna naselja maloštevilna in kratkotrajna. Ustaški režim je vsa omenjena naselja kaj kmalu ukinil, njihove prebivalce pa po hitrem postopku deportiral v zbirna taborišča.

Organiziranje ustaškega taboriščnega sistema v pravem pomenu besede je potekalo v dveh delih. Prvo obdobje je trajalo do jeseni leta 1941. To je bil čas številnih improvizacij. Zaradi izjemno velikega števila internirancev so se pristojne ustanove ustaškega režima, predvsem UNS in RAVSIGUR, nenehno spopadale z logistično-organizacijskimi problemi. Prva koncentracijska taborišča so bila v Koprivnici (taborišče »Danica«), Kerestincu, Gospiću, Jadovnu, Slani in Metajni na otoku Pagu, v Kruščici pri Travniku in Jastrebarskem. Drugo obdobje v izgradnji taboriščnega sistema NDH pa je zaznamovalo ustanavljanje in

---

³⁹ Zbirališča so bila tudi v Daruvarju, Sremski Mitrovici, Vukovarju, Slavonskem Brodu, Sarajevu, Novi Gradiški, Bijeljini, Mostarju, Banja Luki in drugod (Peršen, 1990: 40).

⁴⁰ T. i. židovska naselja so tako kratek časa obstajala v Vinkovcih, Donjem Miholjcu in Dubravi pri Podravski Slatini (Peršen, 1990: 41).

organiziranje t. i. jasenovške skupine zbirnih in delovnih koncentracijskih taborišč. Z izjemo glavne skupine jasenovškega taboriščnega sistema, ki so jo sestavljali taborišče »Ciglana« (Taborišče III), »Kožara« (Taborišče IV) in taborišče »Stara Gradiška« (Taborišče V),⁴¹ so vsa preostala taborišča na področju NDH zaradi spleta različnih okoliščin delovala le razmeroma kratek čas (Miletić, 1986a). Zlasti za prvo obdobje organiziranja ustaškega taboriščnega sistema je značilno relativno hitro, lahko bi celo dejali »divje« vzpostavljanje številnih in po namembnosti raznolikih taborišč brez vnaprej pripravljenega organizacijskega načrta. Mnoge izmed teh je ustaški politični vrh ukinil, še preden se je v njih kakršnakoli organizirana oblika življenja, če za bivanje oziroma životarjenje v taborišču to sploh lahko rečemo, lahko kolikor toliko izoblikovala. To obdobje so zaznamovala predvsem t. i. zbirna taborišča, ki so ustaškemu režimu služila kot začasna zbirališča za množice pregnancev. Kljub nekoliko otežkočeni točni klasifikaciji ustaških taborišč je moč zaključiti, da so dejansko vsa v okviru svojega sistema delovanja poleg preostalih nalog bodisi v večji ali manjši meri opravljala tudi nalogo zbiranja oziroma koncentracije jetnikov.

Izvemši sila redke izjeme sta bila za celoten ustaški taboriščni sistem značilna trpljenje in smrt. Domala vsi interniranci so pisali podobno taboriščno življenjsko zgodbo. Grožnje, verbalna zmerjanja, fizično nasilje in raznovrstna mučenja ter na koncu neusmiljene posamične in množične likvidacije taboriščnikov so bili stalnica. Vso krutost taboriščnega življenja so sprva izkusili interniranci taborišč v Kerestincu poleg Zagreba in Koprivnici. Slednji so ustaške oblasti ustanovile že v drugi polovici aprila leta 1941. Pri tem velja dodati, da sta vse do vzpostavitve Paveličevega režima pod okriljem tedanjih jugoslovanskih oblasti na ozemlju NDH delovali koncentracijski taborišči v Lepoglavi in Kruščici pri Travniku.⁴² Z nastopom ustaške vladavine pa sta prešli pod okrilje UNS-a in nekoliko zatem tudi RAVSIGUR-a. Koprivniško taborišče, ki velja za prvo koncentracijsko taborišče na območju kvizlinške hrvaške države, je »obratovalo« v prostorih nekdanje tovarne kemičnih proizvodov

---

⁴¹ Jasenovški taboriščni skupini sta pripadali tudi taborišči »Krapje« (Taborišče I) in »Bročice« (Taborišče II), ki so ju ustaške oblasti ustanovile konec avgusta leta 1941, likvidirale pa že sredi novembra istega leta (Mataušić, 2003: 32 in 35).

⁴² Tedanji režim Kraljevine Jugoslavije je omenjeni taborišči označeval za prostor prisilnega bivanja, kar je bil tudi njun uradni naziv. V poslednjih mesecih prve jugoslovanske državne skupnosti so v lepoglavskem taborišču svojo zaporniško kazen prestajali predvsem pripadniki komunističnega gibanja, v bosansko-hercegovskem taborišču Kruščica pa so bili v največji meri internirani privrženci v tistem obdobju vse močnejšega ustaškega gibanja. Slednje so ustaške oblasti takoj po vzpostavitvi NDH osvobodile. Večino lepoglavskih taboriščnikov, komunistov, pa je hrvaški profašistični in nacionalistični politični vrh v skladu s svojim ideološkim programom v razmeroma kratkem obdobju likvidiral (Peršen, 1990: 44, 53 in 102).

»Danica«.⁴³ Prvi taboriščniki podravskega prizorišča ustaškega terorja so bili Srbi iz Grubišnega polja in okolice, pripadniki židovske etnične skupnosti iz Zagreba ter ostalih krajev severne Hrvaške in antifašistično usmerjeni Hrvatje. Po nekaterih ocenah naj bi v začetku julija leta 1941 število internirancev v taborišču »Danica« znašalo približno 3.000. Večino teh so v prihajajočih mesecih Kvaternikovi represivni organi deportirali v gospiško taborišče, nekaj pa jih je pristalo v taboriščnem sistemu Jasenovac. Podravsko koncentracijsko taborišče je bilo po odloku ustaškega političnega vrha ukinjeno 1. septembra 1942. Koncentracijsko taborišče v Kerestincu, vasi zagrebške periferije, so ustaške policijsko-varnostne službe vzpostavile v tamkajšnjem dvorcu s pripadajočimi objekti.⁴⁴ Prva skupina internirancev je v taborišče prispela že 19. aprila leta 1941. Sestavljali so jo nekdanji predstavniki in uslužbenci državnega aparata Banovine Hrvaške srbske narodnosti ter zagrebški odvetniki židovskega porekla. V naslednjih mesecih pa so se jim pridružile še skupine komunistov in antifašistov. Po neuspelem poskusu bega, ki so ga načrtovali zaprti pripadniki komunističnega gibanja, so ustaške taboriščne enote z uporniki krvavo obračunale. Kmalu po incidentu so hrvaške oblasti taborišče zaprle, peščico preživelih taboriščnikov pa deportirale v druge centre ustaškega terorja (Mataušić, 2003: 22–23).

Pavelićev režim je skušal po vzoru nacistične Nemčije kar najhitreje izoblikovati stabilen, dobro organiziran in zlasti učinkovit taboriščni sistem, ki bi izpolnitev dobršnega dela ideoloških ciljev maksimalno pospešil. V ta namen se je Eugen Dido Kvaternik, prvi mož UNS-a in RAVSIGUR-a, z delegacijo visokih ustaških policijskih sodelavcev junija 1941 mudil na večdnevnom obisku v Nemčiji, kjer je s tedanjimi najvišjimi funkcionarji nacističnega SS-a opravil več razgovorov (Mataušić, 2003: 23). Po vrnitvi v domovino so ustaški policijsko-varnostni organi po navodilih vlade taboriščni sistem Neodvisne države Hrvaške korenito reorganizirali, »oplemenitili« z mehanizmi in metodami nemškega modela ter ga takšnega, še brutalnejšega in genocidnejšega, pod sloganom »Ustvarimo etnično čisto hrvaško državo«, pognali v tek.

---

⁴³ Uradni naziv oziroma ime omenjenega podravskega kemičnega proizvodnega obrata se je prijelo tudi koprivniškega taborišča. Tako denimo v obsežni povojni literaturi, ki obravnava sistem ustaškega terorja, to taborišče največkrat srečujemo pod nazivoma taborišče »Danica«, ali pa samo »Danica«.

⁴⁴ Dvorec v Kerestincu datira iz 16. stoletja. Poslednji lastnik tega prizagrebškega gradu je bil hrvaški ban Antun Mihalović (Peršen, 1990: 53).

V obdobju od razglasitve marionetne hrvaške države pa vse do konca leta 1942 so ustaške oblasti na področju NDH ustanovile čez trideset taborišč.⁴⁵ Po namembnosti in funkciji, ki so jo opravljali, je večino moč uvrstiti med t. i. zbirna in tranzitna taborišča, medtem ko je bil delež delovnih taborišč skoraj neznan. Največja zbirna taborišča so bila v Krušnici pri Travniku, v Tenji poleg Osijeka, v Đakovu in Loborgradu. Manjša tranzitna taborišča pa so obstajala v Jastrebarskem, Lipiku, Gornji Rijeki, Vinkovcih, Brčkem ter Slaveticiu pri Jastrebarskem. Glavnino taboriščnikov, t. i. nezaželene elemente hrvaške države, so ustaške policijsko-varnostne službe iz navedenih taborišč v razmeroma kratkih časovnih intervalih transportirale v jasenovski taboriščni sistem ter na prisilno delo v Nemčijo, del pa jih je končal v taboriških smrti v okupirani poljski deželi. Osvoboditev je dočakalo le zanemarljivo število internirancev. V taboriških v Samoborju, Daruvarju, Draganiću in Pisarovini so bili zaprti pretežno židovski begunci iz Nemčije in Avstrije, ki pa so jih ustaški organi do poletja leta 1942 predali nacističnim oblastem (Mataušić, 2003: 23).

Kljub dejstvu, da je v uvodnem obdobju ustaške vladavine za tedanje razmere delovalo razmeroma veliko število koncentracijskih taborišč, pa jih parahrvaška zakonodaja v okviru »poglavnikove« Izredne zakonske odredbe in zapovedi omenja šele 26. junija leta 1941. Veliko konkretnije določbe, ki so zadevale taboriščni sistem NDH, zasledimo v Zakonski odredbi o napotitvi nezaželenih in nevarnih oseb na prisilno bivanje v zbirna in delovna

---

⁴⁵ Sočasno z nastajanjem ustaškega taboriščnega sistema so na ozemlju Neodvisne države Hrvaške pričela delovati tudi številna nemška in italijanska koncentracijska taborišča. Slednja, ki so se nahajala vzdolž okupirane hrvaške obale, torej v predelih italijanske okupacijske cone, so bila, če je za kakršnokoli obliko koncentracijskih taborišč to sploh mogoče dejati, v primerjavi s taborišči pod parahrvaškimi in nemškimi oblastmi do svojih internirancev oziroma taboriščnikov razmeroma prizanesljivejša. Zvoljo tega je italijanski »taboriščni pekel«, gledano v odstotku preživelih, prestalo znatno večje število zaprtih, med katerimi so znaten delež predstavljali tudi pripadniki židovske etnične skupnosti. Na račun »mileyše« fašistične taboriščne politike je bilo vodstvo Mussolinijevih okupacijskih sil s strani nacističnega vrha in tudi Paveličevega režima nenehno pod hudimi pritiski ter podvrženo številnim očitkom in obsodbam, češ da svojega dela ne opravlja v skladu s sklenjenimi dogovori. Živeti naj bi namreč bilo usojeno le t. i. pripadnikom arijske rase.

Najokrutnejši taborišči na tleh marionetne hrvaške države pod okriljem nemških okupacijskih enot sta bili v Zemunu, v paviljonih nekdanjega predvojnega beograjskega sejmišča (bolj znanega pod imenom »Sajmište«), in v Vinkovcih, v prostorih bivšega tobačnega skladišča. Po nekaterih sila skopih podatkih (zaradi uničene dokumentacije) naj bi bilo samo v zemunskem taborišču pobitih več kot 11.000 Židov. Omenjeni prizorišči grozovitih hudodelstev sta po odloku nemškega vojaškega poveljstva maja leta 1944 prešli pod okrilje »Ravnateljstva za javni red i sigurnost« (RAVSIGUR-a) (Peršen, 1990: 292–294). Na drugi strani pa so italijanske okupacijske enote na zasedenih predelih ustaške hrvaške države ustanovile relativno veliko število zbirnih taborišč, v katerih so dobršen delež interniranih predstavljali tudi pripadniki židovske etnične skupine. Tovrstni zbirni centri so bili v Kraljevici, Sumartinu, Postirami, Milni in Nerežišću na otoku Braču, v mestu Hvar ter v Gružu, Kuparih in Lopudu poleg Dubrovnika. Junija leta 1943 je fašistični vrh sklenil vse taboriščnike, bilo naj bi jih okoli 3.200, premestiti v skupno taborišče Kampor na otoku Rabu, dotodanja zbirališča v okviru druge cone pa ukiniti. Po italijanski kapitulaciji je večina internirancev bodisi pristopila k vse močnejšemu narodnoosvobodilnemu gibanju ali pa pobegnila na varno, v rokah nemško-kolaboracionističnih enot je tako končalo le manjše število taboriščnikov (Mataušić, 2003: 23).

taborišča. Slednja je po vladnem sprejetju stopila v veljavo natanko 5 mesecev po prvi zakonski omembi zloglasnih prizorišč, torej 26. novembra istega leta. V skladu z omenjenim represivnim aktom naj bi na podlagi pisnih sklepov odgovornih policijsko-varnostnih oziroma sodnih organov internacije doletele izključno politične nasprotnike vladajočega režima. Za vse obsojene pa je bila predvidena najmanj polletna in največ triletna kazen prisilnega bivanja v eni izmed kaznilnic ustaškega taboriščnega sistema (Matković, 1994: 164). S to odredbo je bila dana pravna osnova in hkrati tudi zelena luč za sistematične aretacije ne le pripadnikov židovske, srbske in romske etnične skupnosti, marveč tudi številnih Hrvatov, nasprotnikov Paveličevega režima. Navzlic sprejetju novembrskega zakonskega akta so tako številna taborišča še nadalje polnili množični transporti civilistov. Določbe zakonske odredbe pa so na ta način največkrat obveljale zgolj na papirju.

Prvi taboriščni sistem na ozemlju Neodvisne države Hrvaške, namenjen množičnim likvidacijam internirancev, so ustaški policijsko-varnostni organi vzpostavili 18. junija leta 1941 s sprejemnim centrom v Gospiću, mestecu v osrčju Like. Za taborišče smrti so Kvaternikove varnostne službe odredile nekdanjo kaznilnico Okrožnega sodišča. Poleg prizorišča množičnih pobojev so tamkajšnji kaznilniški prostori ustaškemu režimu služili tudi kot zbirni center za t. i. sovražnike kvizlinške hrvaške države, ki so jih Paveličeve policijsko-vojaške enote v okviru svojih številnih akcij širom Hrvaške ter Bosne in Hercegovine bodisi prisilno aretirale ali pa zajele. Zaradi izjemno velikega števila taboriščnikov in omejenih nastanitvenih zmogljivosti gospiške kaznilnice so bili ustaški varnostni organi primorani dobršen del interniranih deportirati v bližnje delovno taborišče »Ovčara« ter v taborišča na Velebitu in otoku Pagu (Mataušić, 2003: 24). Na podlagi tega je moč zaključiti, da je bilo liško taborišče ne le samo koncentracijsko, temveč tudi zbirno in tranzitno. Paški taborišči Slana in Metajna ter velebitsko taborišče Jadovno so prav tako sodili v t. i. gospiško taboriščno skupino. Z njihovo ustanovitvijo so ustaške oblasti skušale izoblikovati stabilen in prostorsko primernejši taboriščni kompleks, ki bi absurdnim ideološkim težnjam Paveličevega režima lahko kolikor toliko ustrezal. Omenjena taborišča so tako postala prizorišče popolne izolacije, težaškega dela, nehumanih razmer, najokrutnejših oblik mučenj in kaznovanj ter množičnih pobojev. Poznavalci ocenjujejo, da je v t. i. gospiškem taboriščnem sistemu, ki velja tudi za prvega organiziranega in sistematiziranega na področju NDH, ugasnilo med 15.000 in 25.000 življenj (Peršen, 1990: 102).

Zaradi vse množičnejšega in razmeroma dobro organiziranega narodnoosvobodilnega gibanja ter porasta števila partizanskih oboroženih akcij in vstaj⁴⁶, zlasti na področjih NDH pod nadzorom italijanskih okupacijskih enot, se je Mussolinijevo vojaško poveljstvo 16. avgusta leta 1941 odločilo znova okupirati celoten teritorij druge, torej italijanske okupacijske cone. S tem ukrepom so bile ustaške oblasti liška in paška taborišča smrti primorane po hitrem postopku zapreti, taboriščnike pa deportirati v druge taboriščne centre, ki so v tistem trenutku bodisi že delovali ali pa so bili v sklepni fazi ustanavljanja. Po nekaterih podatkih naj bi tedanje Paveličeve policijsko-varnostne službe iz t. i. gospiškega taboriščnega sestava transportirale približno 4.000 internirancev. Večina moških je bila deportirana v jasenovski taboriščni sistem, ženske in otroci pa so končali za obzidji lobogradskega taborišča (Mataušić, 2003: 25).

Glavna, največja in hkrati tudi najokrutnejša taborišča ustaškega režima so bila osnovana v Jasenovcu in Stari Gradiški. Jasenovsko skupino taborišč⁴⁷ so ustaški policijsko-varnostni organi pričeli vzpostavljati poleti leta 1941. Prve skupine taboriščnikov, ki so jih sestavljali pretežno t. i. gospiški interniranci, so bile nastanjene v taboriščih »Krapje« (Taborišče I) in »Bročice« (Taborišče II), ki veljata za prvi taborišči jasenovškega sistema smrti. Po razpoložljivih podatkih naj bi slednji svoja taboriščna vrata uradno odprli že 23. avgusta 1941 (Peršen, 1990: 129). Ta datum pa označuje tudi formalen začetek vzpostavitve središčnega sistema koncentracijskih taborišč na ozemlju tedanje Neodvisne države Hrvaške. Taboriščni sistem Jasenovac je v svoji krvavi zgodovini, ki je trajala vse do 2. maja leta 1945, ko so partizanske enote 2. armade tedanje združene jugoslovanske vojske dokončno osvobodile prizorišče ustaške morije, pogoltnil več deset tisoč življenj, zlasti civilistov, ki jih je ustaški režim takoj po prevzemu oblasti v skladu s svojimi ideološkimi prepričanji označil za sovražnike NDH ter jih na ta način obsodil na smrt.

Navkljub bolj ali manj vsem dobro poznanem poteku oziroma razpletu dogodkov v zloglasnem slavonsko-obsavskem taboriščnem sestavu mnogi izsledki iz ohranjene ustaške dokumentacije nakazujejo, da so bila jasenovska taborišča vse do konca avgusta prvega leta Paveličeve vladavine zamišljena predvsem kot delovna taborišča za melioracijska dela in

---

⁴⁶ Poleti leta 1941 so partizanske enote zoper okupacijsko-kvizlinške sile na področju Neodvisne države Hrvaške izvedle večje število oboroženih akcij, med katerimi so bile najodmevnejše vstaja v Liki, Baniji in Kordunu (Mataušić, 2003: 25).

⁴⁷ V jasenovski taboriščni sistem sodi tudi taborišče v Stari Gradiški, ki ga v literaturi največkrat srečamo pod nazivoma taborišče »Stara Gradiška« ali pa zgolj Taborišče V.

vojaško industrijo hrvaške marionetne države. Za najokrutnejše oblike mučenj in množične likvidacije genocidnih razsežnosti so namreč ustaške oblasti odredile t. i. gospiški taboriščni sistem na čelu z velebitskim taboriščem Jadovno ter paškima taboriščema Slana in Metajna (Mataušić, 2003: 26). Zaradi omenjenega spleta okoliščin in razpustitve liško-paške skupine taborišč je ustaški režim morilsko vlogo dodelil taboriščnemu sistemu Jasenovac, ki še dandanes velja za največje taborišče smrti v času 2. svetovne vojne na ozemlju nekdanje skupne jugoslovanske države.

5.3 KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE JASENOVAC

Koncentracijsko taborišče Jasenovac, prvi sistematično grajen taboriščni kompleks na ozemlju nekdanje Neodvisne države Hrvaške, je kot edino taborišče ustaškega taboriščnega sistema »obratovalo« ves čas Pavelićeve vladavine. Uradni ustaški naziv najzloglasnejšega prizorišča smrti na tedanjih jugoslovanskih tleh je bilo »Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac« (Poveljstvo zbirnih taborišč Jasenovac). Poleg slednjega pa so bili v ustaških uradnih krogih pogostokrat v rabi tudi nazivi: »Koncentracioni logor Jasenovac« (Koncentracijsko taborišče Jasenovac), »Sabirni logor Jasenovac« oziroma »Zbirni logor Jasenovac« (Zbirno taborišče Jasenovac), »Sabirni i radni logor Jasenovac« (Zbirno in delovno taborišče Jasenovac) in »Zapovjedništvo koncentracionog logora Jasenovac« (Poveljstvo koncentracijskega taborišča Jasenovac) (Dedijer, 1990: 536). Omenjeno taborišče, ali bolje rečeno taboriščni sistem, je tako po svoji prostorski razprostranjenosti kot tudi po številu taboriščnikov, ki so v njem preživljali najhujše trenutke svojih življenj, ter ne nazadnje tudi po številu žrtev, ki so jih na oni svet poslali »poglavnikovi klavci«, veljalo za največjo »tovarno smrti« na balkanskem področju. Navedene značilnosti pa ga postavljajo ob bok največjim nacističnim prizoriščem oziroma centrom sistematičnih in množičnih likvidacij, Auschwitzu (Oświęcim), Buchenwaldu, Dachau, Mauthausenu in drugim (Miletić, 1986a: 42). Jasenovsko taborišče je bilo vseskozi večnamensko. Sočasno je namreč opravljalo funkcije zbirnega⁴⁸, prehodnega oziroma tranzitnega⁴⁹, delovnega⁵⁰, kazenskega⁵¹,

---

⁴⁸ V njem so taboriščno mučenje in morijo prestajali interniranci iz domala vseh krajev tedanje NDH.

⁴⁹ Posamezne skupine jasenovskih taboriščnikov so bile deportirane bodisi na prisilno delo v Nemčijo ali pa v preostala taborišča v tačas okupiranih predelih Evrope.

⁵⁰ Jasenovsko taborišče je s svojimi proizvodnimi obrati postalo »največja tovarna« z brezplačno delovno silo v parahrvaški državi.

⁵¹ Posamezniki so za obzidji obsavskega taboriščnega kompleksa končali na podlagi sodnih obsodb za izvršena kazniva dejanja.

jetniškega⁵² in predvsem masovno-likvidacijskega taborišča (<http://www.jusp-jasenovac.hr/logor.html>, 19. julij 2005). Na moslavinskem morišču je bilo tako v skoraj štiriletnem obdobju pokončanih več deset tisoč življenj. »Taboriščno osebje«, fanatični privrženci ustaštva in hladnokrvni morilci, se je najbolj znašalo nad pripadniki židovske, srbske in romske etnične skupnosti ter tudi nad pripadniki lastnega, hrvaškega naroda, ki so vse do konca 2. svetovne vojne tvorili jedro antifašističnega oziroma narodnoosvobodilnega gibanja na tedanjem jugoslovanskem ozemlju.

Jasenovski taboriščni kompleks se je razprostiral na več kot 240 kvadratnih kilometrih vzdolž obale reke Save, na naplavnih ravninah Lonjskega polja v pokrajini Moslavina. Na vzhodu je segal vse do Stare Gradiške, na zahodu do vasi Krapje, na severu se je raztezal do reke Strug in na jugu do obrobij vasic Draksenić ter Bistrica. Za to razmeroma razprostranjeno lokacijo so se ustaške oblasti odločile iz več razlogov. Prvega gre vsekakor pripisati izredno ugodni geografski legi. V neposredni bližini prisavskih taborišč je namreč potekala železniška povezava med Zagrebom in Beogradom, ki je bila za hiter, učinkovit ter množičen transport internirancev izjemnega značaja. Močvirnat teren tamkajšnjega taboriščnega sistema so zamejevale oziroma obkrožale reka Sava, Una in Veliki Strug, kar je bilo za taboriščni varnostni sistem ugodno. Pobegi iz tamkajšnjih taborišč so bili skoraj nemogoči. Medrečno, težko dostopno, bolj ali manj nenaseljeno in pogostokrat tudi poplavljeno področje, daleč od oči javnosti, je bilo tako rekoč idealno prizorišče za prikrievanje številnih množičnih pobojev, ki so jih ustaške pazniške enote največkrat izvrševale na obronkih bližnje vasice Gradina. Drugi vzrok za izbiro tovrstne lokacije pa gre iskati v razmeroma velikem številu tamkajšnjih proizvodnih obratov, ki so v predvojnem obdobju jasenovškemu in okoliškemu prebivalstvu poleg razširjenega poljedelstva zagotavljali materialno varnost in relativno lagodno življenje. V tem moslavinskem predelu so bile razširjene obrtniške delavnice, predvsem kovinarski obrati, opekarne, usnjarsko-predelovalni obrati, žage ipd. Na račun slednjega si je Paveličev režim v okviru ustaške propagande tako domači kot tudi mednarodni javnosti vseskozi prizadeval »Jasenovac« prikazati kot izključno delovno taborišče in na ta način prikriti dejanska grozodejstva (Gutman, 1995).

Osnovanje jasenovškega taboriščnega sistema je sredi julija leta 1941 zaukazal prvi mož tedanjega UNS-a in RAVSIGUR-a, Eugen Dido Kvaternik. Začetna pripravljalna dela za

---

⁵² Taboriščno oziroma jetniško populacijo so sestavljali tudi zajeti pripadniki partizanskih in četniških enot.

vzpostavitev prvih taborišč moslavinskega koncentracijsko-delovnega kompleksa so se pričela odvijati konec julija. Logistično-organizacijska in izvedbena dela, izgradnjo manjših ter preprostih barakarskih naselij za taboriščno delovno silo pa je ustaško vodstvo zaupalo Uradu za melioracijska in regulacijska dela v NDH. Osnovna ideja ustaških oblastnikov je bila namreč izsušitev Lonjskega polja, s čimer bi dobršnemu delu jasenovških in okoliških proizvodnih obratov, ki bi služili potrebam Paveličevega režima, zagotovili nemoteno in zadostno oskrbo s surovinami, zlasti kakovostno zemljo (za opekarne) in les (za žage). Le dober mesec po Kvaternikovem povelju, točneje 23. avgusta, je glasilo ustaškega gibanja »Hrvatski narod« javnost obvestilo o dokončanju nastanitvenih zmogljivosti za delovno silo v neposredni bližini Jasenovca in začetku izvajanja t. i. javnih del za izsušitev Lonjskega polja (Miletić, 1986a: 20). Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je omenjeno sporočilo za javnost služilo izključno v propagandne namene in hkrati tudi kot alibi vladajočemu režimu za nadaljnje uresničevanje lastnega ideološkega programa. Vzpostavitev t. i. delovnih barakarskih naselbin na obronkih vasic Krapje in Bročice je namreč oznanila tudi formalen začetek »jasenovškega taboriščnega pekla«. Prvi interniranci so v Taborišče I Krapje in Taborišče II Bročice prispeli že konec avgusta. Zaradi nenehnih poplav, ki so onemogočale tako delo kot tudi bivanje taboriščnikov, so se ustaški policijsko-varnostni organi odločili omenjeni taborišči zapreti, maloštevilne preživele pa premestiti v nastajajoče obsavsko Taborišče III »Cigłana« (Opekarna), nedaleč stran od Jasenovca. Slednje se je le v nekaj mesecih izoblikovalo v največje taborišče celotnega jasenovškega kompleksa, po svoji funkciji pa nedolgo zatem postalo tudi centralno-upravno središče vseh ustaških zbirnih in koncentracijskih taborišč na ozemlju NDH. Zaradi vse večjih prostorskih potreb, ki so jih narekovale aretacije in zajetja »poglavnikovih« policijskih in vojaških enot, so bili organi hrvaškega notranjega ministrstva primorani koncentracijski sistem ob Savi občutno razširiti. Najprej je sledila ustanovitev še četrtega taborišča moslavinskega taboriščnega sestava, Taborišča IV »Kožara« (Usnjarna), nedolgo zatem pa je v nekaj kilometrov oddaljeni Stari Gradiški vzniknilo še peto taborišče. Pri tem velja dodati, da je v okviru t. i. taboriščnega sistema Jasenovac delovalo tudi večje število manjših specializiranih taboriščnih enot, kjer pa so vladale podobne nečloveške razmere. Med omenjene enote poznavalci uvrščajo t. i. taboriščne ekonomije v vaseh Mlaka, Jablanac, Gređani, Bistrica in Feričanci, improvizirano t. i. romsko taborišče v vasi Uštica, morišče na obrobju vasice Gradina in druge (<http://www.jusp-jasenovac.hr/logor.html>, 19. julij 2005).

Edinstvenemu obsavskemu ustaškemu taboriščnemu kompleksu, organiziranem po vzoru koncentracijskih taborišč tretjega rajha, je poveljevalo vodstveno osebje Ustaške obrambe. Slednja je delovala v okviru Urada III, nadzornega organa nad taborišči, in bila na ta način neposredno podrejena ter odgovorna Ustaški nadzorni službi (UNS-u), tačas vodstvenemu upravnemu organu celotnega ustaškega taboriščnega sistema. Ustaško obrambo so tvorile ustaške policijsko-vojaške enote, organizirane po zgledu fašističnih SS formacij. Njihovo »poslanstvo« pa je bilo ustanavljati, organizirati, upravljati in nadzorovati posamezna taborišča. Pri tem velja dodati, da si je UNS-ovo vodstvo Urad III in Ustaško obrambo zamislilo kot enoten organizem, ki bi na podlagi sinergičnega delovanja posameznih sestavnih enot pripomogel k optimalnejšemu izvrševanju vseh dodeljenih nalog in dolžnosti. Omenjena ideja pa predvsem po zaslugi Vjekoslava Maksa Luburića, upravitelja tretjega urada UNS-a in poveljnika taboriščnih policijsko-vojaških enot, ni obrodila večjih sadov. Prevladali so Luburićevi osebni interesi. Želja po vse večji koncentraciji moči, neodvisnemu poveljevanju oziroma vodenju in utrditvi položaja znotraj ustaške organizacijske hierarhije je kaj kmalu izpodrinila zamisel o sinergiji dveh enakovrednih enot ter v ospredje potisnila Ustaško obrambo, ki je Luburiću v primerjavi z alternativno možnostjo zagotavljala veliko hitrejšo in zlasti varnejšo pot do uresničitve lastnih ciljev (Peršen, 1990: 37). Slednje mu je s pomočjo reorganizacijskih prijemov, kadrovskih rošad in nanovo opredeljenih pristojnosti tudi uspelo. Ustaška obramba s poveljnikom Luburićem na čelu je postala, v dobršni meri tudi zaradi omenjenih organizacijskih sprememb, tako rekoč neomejen gospodar Koncentracijskega taborišča Jasenovac.

5.3.1 Taborišče I Krapje in Taborišče II Bročice⁵³

Taborišče »Krapje«⁵⁴ je nastalo na močvirnatih livadah Lonjskega polja, na obronkih gozdnatih površin Gornja Krndija, nedaleč stran od moslavinske vasice Krapje, od Jasenovca oddaljene le dobrih deset kilometrov. Krapjansko taborišče, prizorišče prvih množičnih pobojev na jasenovškem področju, je bilo obdano z žičnato ogrado, ki je tamkaj internirane taboriščnike ločevala od prostosti. Znotraj ograjene površine so bile tri barake, ki so služile za

---

⁵³ Ker sta bili taborišči osnovani v enakem časovnem obdobju in okoliščinah, s podobnimi nameni, s svojim delovanjem pa prenehali sočasno in zaradi bolj ali manj enakih razlogov, sem se ju v svoji nalogi odločil predstaviti v skupnem poglavju 5.3.1.

⁵⁴ V literaturi ga pogostokrat srečujemo tudi pod nazivom Taborišče I, s čimer je čas oziroma obdobje njegovega nastanka jasno opredeljen. Velja za prvo taborišče jasenovškega taboriščnega sistema.

skromno nastanitev taboriščne delovne sile. Taboriščno poveljstvo in straža pa sta bili nameščeni v stavbi v neposredni bližini barakarskih objektov. Taborišču je poveljeval ustaški poročnik Ante Marić, povratnik iz emigracije, za varovanje in nadzor kompleksa pa je bila zadolžena 22. ustaška stotnija (Peršen, 1990: 129). Sočasno s prvim je nastajalo tudi drugo taborišče jasenovškega kompleksa. Za ustanovitev le-tega pa je vodstvo UNS-a odredilo področje ledin Bročke Jasenine, v predelu imenovanem Bročki Sokak. Bročiško taborišče oziroma Taborišče II⁵⁵ je tako na eni strani omejevala reka Veliki Strug, na drugi pa so ga obdajali krndijski gozdovi. Taborišče se je nahajalo le približno dva kilometra od Jasenovca. Tudi to so pazniške enote ogradile z žičnato ograjo. Tukajšnji taboriščniki so podobno kot krapjanski bivali v treh barakah, medtem ko sta bila taboriščna upravna pisarna in poveljstvo nastanjena v leseni stavbi poleg taboriščnih nastanitvenih objektov. Nad bročiškimi interniranci je ves čas bdelo osebje štirih stražarnic, ki so bile zaradi učinkovitejšega nadzora in boljše preglednosti s pomočjo podpornih lesenih stebrov postavljene več metrov nad tlemi (Mataušić, 2003: 30–31). Poveljnik taborišča Bročice je bil poročnik ustaške vojske Ivan Rako, prav tako nekdanji emigrant, straži pa je zapovedoval vodnik Mihovil Prpić. Nadziranje bročiškega taboriščnega sestava je bilo zaupano pripadnikom 14. in 17. ustaške stotnije (Peršen, 1990: 140).

Prve skupine taboriščnikov, t. i. nezaželeni elementi Pavelićevega režima, so v Krapje in Bročice prispele že 23. avgusta 1941. Novi »stanovalci« prvih jasenovških taborišč so bili pravzaprav interniranci ukinjenih taborišč liško-paškega okrožja oziroma t. i. gospiškega taboriščnega sistema. Nedolgo zatem pa so se jim pri opravljanju javnih del, melioracijskih in regulacijskih opravil, za dobrobit ustaške države oziroma njenega gospodarstva pridružili še aretiranci iz preostalih krajev Hrvaške ter Bosne in Hercegovine, zlasti iz Zagreba in njegove okolice. Taboriščno delovno silo je sestavljala izključno moška populacija. Sprva samo pripadniki židovske in srbske etnične skupnosti, nekoliko kasneje pa so bili v taboriščni sestav vključeni tudi komunistično ter antifašistično usmerjeni Hrvatje. Začetek izsuševalnih del na poplavnih ravninah Lonjskega polja so hrvaške oblasti zaukazale konec septembra. Krapjanski in bročiški taboriščniki so bili postavljeni pred izjemno težko nalogo, izgradnjo t. i. velikega nasipa ob reki Strug. Po pričevanju maloštevilnih preživelih je slednje pomenilo začetek novega taboriščnega obdobja. Dela so potekala tako rekoč ves dan. Taboriščni »delavci« so bili podvrženi izjemno strogemu nadzoru in nenehnemu mučenju. V taboriščih

---

⁵⁵ V rabi so tudi naslednja poimenovanja: »Šuma«, »Bročke Jesenice«, »Krndija« in »Versajev« (Dedijer, 1990: 535).

pa so vladale skrajno nehumane razmere. Prehrana je bila skromna, higienske razmere pa katastrofalne. Slednje je botrovalo številnim boleznim internirancev, najpogostejša pa je bila dizenterija. Poleg ustaljenih likvidacij je precejšnje število internirancev podleglo fizični izčrpanosti, podhranjenosti in bolezenskim težavam. Pri tem velja dodati, da so si vse od vzpostavitve moslavinskih taborišč številna židovska združenja oziroma organizacije širom ustaške države vseskozi prizadevale preko organizacije Rdečega križa NDH s svojimi interniranimi rojaki vzpostaviti kontakt ter jim na ta način skušale dostaviti še kako potrebne najnujnejše dobrine, predvsem hrano in oblačila. Žal pa njihovi napori in namere niso obrodili sadov, saj ustaški policijsko-varnostni organi tovrstnim prošnjam niso ugodili (Mataušić, 2003: 33).

Število taboriščnikov prvih jasenovških taborišč je vseskozi naraščalo. Transporti internirancev tako niso pojenjali vse do dokončne ukinitve omenjenih koncentracijskih kompleksov smrti jeseni leta 1941. Po pričevanju Ljuba Miloša⁵⁶, visokega funkcionarja UNS-a v tedanji parahrvaški državi, ki je v času ustaške vladavine določeno obdobje opravljal tudi funkcijo poveljnika jasenovškega in lepoglavskega taborišča, naj bi bilo v oktobru v taboriščih Krapje in Bročice zaprtih več kot 4.000 taboriščnikov. Kljub občutno preseženim nastanitvenim zmogljivostim pa ustaške oblasti še kako potrebnih novih bivanjskih prostorov za internirance niso postavile. Zavaljo tega so se že tako nehumane življenjske razmere v t. i. barakarskih koncentracijskih taboriščih še poslabšale. Nevzdržne in pogubne bivanjske razmere pa so svoj vrhunec dosegle jeseni. To je bilo obdobje obilnih padavin in razmeroma nizkih temperatur. Taboriščni barakarski naselji sta se tako le v nekaj dneh znašli pod vodo. Izredno neugodne vremenske razmere so med jetniki terjale svoj davek. Žrtev je bilo iz dneva v dan več. Kmalu so tudi ustaške oblasti uvidele, da moslavinski taborišči in njuna jetniška delovna sila prihajajočega zimskega obdobja ne bodo prestali. To spoznanje je hrvaški

---

⁵⁶ Ljubo Miloš je bil rojen leta 1919 v Bosanskem Šamcu, posavskem mestu v severnem delu Bosne in Hercegovine. V času 2. svetovne vojne je v okviru Paveličevega režima opravljal večje število odgovornejših funkcij v tedanjem policijsko-varnostnem organu, Ustaški nadzorni službi. Ustaškemu gibanju se je na pobudo sorodnika Vjekoslava Maksa Luburića pridružil septembra leta 1941. Svoje prve zaposlitvene korake znotraj ustaškega aparata je napravil v administracijskem oddelku Urada III UNS-a. V obdobju od oktobra 1941 pa vse do poletja 1942 je v Koncentracijskem taborišču Jasenovac opravljal funkcijo poveljnika tamkajšnje delovne službe. Avgusta in septembra istega leta pa je na položaju poveljnika jasenovškega koncentracijskega sistema zamenjeval Ivico Brkljačića. Naprej ga je pot vodila v zagrebški preiskovalni zapor, od koder je bil po odloku Ustaške obrambe v začetku leta 1943 poslan v Mostar, kjer se je pridružil enotam domobranskega prostovoljnega polka. Po vrnitvi v Zagreb, aprila 1943, je v okviru Urada III oziroma Ustaške obrambe opravljal administrativna, organizacijska in logistična opravila. Spomladi leta 1944 je prevzel položaj poveljnika taborišča v Lepoglavi. Funkcijo je opravljal vse do zloma NDH. Po koncu 2. svetovne vojne so ga jugoslovanske oblasti obsodile na smrt (Peršen, 1990: 77–78). Pri tem velja dodati, da je tekom številnih zaslišanj in sodnega procesa razkril mnoge podrobnosti o ustroju in delovanju ustaškega aparata ter podal mnoge obremenilne dokaze zoper najvišje funkcionarje tedanje parahrvaške države.

vodstveni vrh spodbudilo k iskanju nove ustrezne rešitve. Na slednjo pa ni bilo potrebno dolgo čakati. Pristojni ustaški organi so namreč že v začetku oktobra pričeli z vsemi potrebnimi organizacijsko-logističnimi deli za vzpostavitev novega, večjega in predvsem stabilnejšega taboriščnega sistema. Za novo taboriščno lokacijo so parahrvaške oblasti po Luburičevem posredovanju odredile industrijski kompleks⁵⁷ v Jasenovcu (Miletić, 1986a: 20). Pričela se je izgradnja tretjega in hkrati tudi osrednjega taborišča jasenovškega sistema. Taborišče III »Ciglan« je stalo v neposredni bližini reke Save. Na osnovi krapjanske in bročiške izkušnje so hrvaške oblasti še pred začetkom glavnih izvedbenih del zaukazale izgradnjo rečnega nasipa, ki bi središčno jasenovško prizorišče smrti v primeru obilnih padavin in povečanega vodostaja reke obvaroval pred deročo savsko vodo. Izvedbena dela na nasipu so opravljali interniranci iz Krapja in Bročic. Izjemno težaško in izčrpavajoče delo ter neugodne vremenske razmere so med že tako in tako oslajenimi ter bolehnimi taboriščniki terjale veliko število žrtev. Po pričevanjih maloštevilnih preživelih je področje nastajajočega nasipa kaj kmalu postalo grobišče mnogih onemoglih taboriščnih »delavcev« (Sećanja Jevreja..., 1972: 33).

Sočasno z ustanovitvijo taborišča »Ciglan« v Jasenovcu so organi ustaškega notranjega ministrstva pričeli s postopno likvidacijo moslavinskih taborišč v Krapjah in Bročicah. Likvidacijski postopek pa je poleg prenehanja uporabe tamkajšnjih objektov in opustitve regulacijsko-melioracijskih del predvideval tudi množičen poboj »prekomernega« števila taboriščnikov. Po Miloševih pričevanjih naj bi tamkaj nameščene ustaške policijsko-vojaške enote grozovit načrt skušale uresničiti s sistematičnim stradanjem zaprtih sovražnikov Paveličeve države. Kljub dejstvu da jim načrtanega zaradi upora in poskusa pobega krapjanskih taboriščnikov v celoti ni uspelo uresničiti, je ukinitve prvih koncentracijskih taborišč jasenovškega sestava zaznamoval grozovit dogodek. Pripadniki ustaških taboriščnih enot so namreč upor zadušili, večino upornikov pa usmrtili že med samim poskusom pobega. Preostale, približno sto, pa so le nekaj dni zatem likvidirali po obsodbi zagrebškega Premičnega naglega sodišča (Mataušić, 2003: 35). Množičen poboj v Taborišču I velja za enega redkih s pravno-formalno podlago, vse nadaljnje bodisi posamične ali pa množične likvidacije so ustaške oblasti oziroma njene taboriščne policijsko-vojaške enote izvrševale

---

⁵⁷ Sestavljali so ga: opekarna, žaga, verigarna in motorni mlin. Večinski lastnik omenjenega jasenovškega industrijskega kompleksa je bila srbska družina Bačić, katere člani so po vzpostavitvi Paveličevega režima zapustili področje NDH. 6. oktobra leta 1941 je predsedstvo hrvaške vlade sprejelo odlok, s čimer je celotno imetje družine Bačić tudi formalno-pravno prešlo v posest ministrstva za notranje zadeve, točneje »Ravnateljstva za javni red i sigurnost« (RAVSIGUR-a) (Peršen, 1990: 140). Ker je bil osrednji del koncentracijskega taborišča v Jasenovcu, Taborišča III, nameščen v prostorih nekdanje opekarne, se ga je prijel naziv »Ciglan« (Opekarna).

brez predhodnih preiskovalnih postopkov in sojenj. Usoda taboriščnikov je bila tako izključno v rokah ustaškega »taboriščnega osebja«.

Po zapovedi Vjekoslava Luburića, prvega moža Ustaške obrambe in Urada III - nadzornega organa nad taborišči, sta taborišči v Krapjah in Bročicah dokončno prenehali delovati sredi novembra leta 1941. Deportacije taboriščnikov v novo nastajajoč taboriščni kompleks v Jasenovcu so po razpoložljivih podatkih potekale med 14. in 16. novembrom. O okoliščinah in surovosti transporta nazorno priča naslednji podatek: od približno 4.000 taboriščnikov, ki so prestali lonjska mučilišča in morišča, jih je v osrednje obsavsko taborišče, Taborišče III »Ciglana«, prispelo le 1.500 (Miletić, 1986a: 20). Mnogi so namreč podlegli izčrpanosti, podhranjenosti, hudemu mrazu in boleznim, preostali pa so končali pod rezili in streli ustaških pazniških enot.

5.3.2 Taborišče III »Ciglana«

Vzpostavitev glavnega in osrednjega jasenovskega taborišča »Ciglana« ter celoten selitveni oziroma transportni proces krapjanskih in bročiških jetnikov v le nekaj kilometrov oddaljeni ter novo nastajajoč koncentracijski center smrti sta potekala pod poveljstvom neusmiljenega in sadističnega ustaškega stotnika (kasneje polkovnika in generala) Vjekoslava Maksa Luburića, poveljnika vseh koncentracijskih taborišč tedanje NDH. Inspiriran in fasciniran z delovanjem nacističnih taborišč je bil odločen tudi »svoj jasenovski obrat« izgraditi v podoben morilski stroj. Tako si je v obsavskem kraju vseskozi prizadeval vzpostaviti taborišče t. i. kombiniranega tipa, čigar glavne značilnosti so bile: proizvodnja za potrebe vojske, izolacija slabotnih in obolelih ter likvidacija t. i. nezaželenih. Za nemoteno in učinkovito opravljanje proizvodnih nalog ter vseh preostalih taboriščnih del pa si je prav tako po zgledu nemškega modela omislil taboriščno delovno službo (Peršen, 1990: 142). Vzpostavitvi slednje gre pripisati enega ključnih razlogov za izbiro dotične taboriščne lokacije, tamkajšnjega jasenovskega industrijskega kompleksa.

Taborišče III »Ciglana« je bil sprva zelo preprost kompleks. Stal je na levem bregu reke Save, tik ob cesti, ki je povezovala Jasenovac z bližnjo vasico Košutarica. Večina tamkajšnjih objektov je bila iz varnostnih razlogov najprej obdana zgolj z žičnato ogrado. Na obzidje in s tem posledično tudi na občutno izboljšano varnost ter nadzor pa ni bilo potrebno dolgo čakati.

Že naslednje leto, 1942, so taboriščniki »Ciglanu« obdali s trimetrskim zidom, pri čemer velja dodati, da je južni obrobni predel taborišča ostal neobzidan, saj je varnost vseskozi dovolj učinkovito zagotavljala tamkajšnja naravna ovira, reka Sava. Ob glavnem vhodu na zahodni strani taborišča so se nahajale stražarnice in del taboriščnega upraviteljstva, kjer so pripadniki Ustaške obrambe opravljali pregled in registracijo vseh prispelih internirancev. Za optimalnejšo varnost pred potencialnim zunanjim sovražnikom in kontrolo nad interniranimi je idejni oče jasenovškega sistema Luburić poskrbel z izgradnjo sedmih stražarnic. Slednje priča o tem, da za razliko od večine preostalih ustaških taborišč širom NDH v Jasenovcu pravzaprav nič ni bilo prepuščeno naključju. Taboriščniki so bili podobno kot v Krapjah in Bročicah nameščeni v neudobnih barakah. Pri tem seveda ni potrebno poudarjati, da so bile življenjske razmere v taborišču skrajno nehumane. Poleg jetniških objektov pa so obsavski kompleks tvorili tudi bivanjski in upravni prostori ustaških policijsko-vojaških enot ter upraviteljskega kadra, številni proizvodni obrati⁵⁸, improvizirana bolnišnica in ambulanta, prostori za pripravo hrane ter prehranjevanje, skladiščni prostori itd. (Miletić, 1986a: 28). Na nesrečo številnih interniranih pa mnogi jasenovski objekti in prostori niso služili zgolj svojemu primarnemu namenu, temveč so se kmalu spremenili v prizorišča najokrutnejših zločinov, grozovitih mučenj in še bolj krvavih pobojev.

Centralno taboriščno upravo, »Zapovjedništvo sabirnih i radnih logora« (Poveljstvo zbirnih in delovnih taborišč), so ustaške oblasti ustanovile oktobra leta 1941 v Jasenovcu.⁵⁹ Njena primarna naloga pa je bila povezovati jasenovsko taborišče z glavno taboriščno upravo Ustaške nadzorne službe v Zagrebu, točneje z Uradom III - Ustaško obrambo, ki ji je vse do decembra leta 1942 načeloval Vjekoslav Maks Luburić. V okviru organizacijske strukture Taborišča III »Ciglanu« so taboriščne oblasti osnovale tri samostojne oddelke: Poveljstvo delovne službe, Taboriščni zdravstveni oddelek in Varnostno službo. Opravila upravnega in gospodarskega značaja v taborišču pa so bila v pristojnosti osrednjega Poveljstva. Z obsavskim koncentracijskim sistemom sta upravljala dva poveljnika, poveljnik taborišča⁶⁰ in

---

⁵⁸ V okviru taboriščnega sistema »Ciglanu« so obratovala naslednje proizvodne enote: opekarna, rafinerija, verigarna, ključavničarska in kleparska delavnica, orodjarna, strugalnica, puškarna, avtomehanična delavnica, žaga, jermenarna, kolarna, mizarska delavnica, kovačnica, ledarna, klavnica in druge (Peršen, 1990: 141–142).

⁵⁹ Prvi poveljnik centralne taboriščne uprave je bil Ivica Brkljačić. Spomladi leta 1942 pa ga je na položaju poveljnika zamenjal Ljubo Miloš. V začetku leta 1943 je bilo po odloku ustaškega vodstva Poveljstvo zbirnih in delovnih taborišč ukinjeno, vse njegove pristojnosti pa so prešle na »Zapovjedništvo obrambenog zdruga« (Mataušić, 2003: 39).

⁶⁰ Sprva je bila funkcija poveljnika Taborišča III naložena zastavniku (oziroma praporščaku) Josu Matijeвиću (Peršen, 1990: 142).

poveljnik delovne službe⁶¹. Temeljna naloga prvega je bila zagotoviti vesplošno varnost. Pod njegovim neposrednim nadzorom pa so bile taboriščne policijsko-vojaške enote. Slednje so bile zadolžene za varovanje celotnega taboriščnega kompleksa, nadzor internirancev pri opravljanju številnih delovnih nalog in izvrševanje likvidacij. Sprva so bile v Jasenovcu nameščene enote 17. stotnije »Ustaške vojnice«⁶², v začetku leta 1942 pa je njihove naloge prevzela Prva stotnja I. bojne I. »Ustaškok obrambenog zdruge«⁶³. Pri tem velja omeniti tudi t. i. specialni odred taboriščne varnostne službe, ki je bil vseskozi nastanjen tik ob vhodu v taborišče.⁶⁴ Temeljni nalogi odreda pa sta bili opravljanje vstopne in izstopne kontrole ter dosledno izvajanje varnostnih patrolj.

5.3.2.1 Organizacijska struktura in funkcioniranje delovne službe

S prvimi deli je taboriščna delovna služba pričela takoj po formalni vzpostavitvi jasenovškega taborišča. Sprva se je prispela »delovna sila« lotila dokončne izgradnje taboriščnega kompleksa, sočasno pa so preprosta gradbena dela potekala tudi na bližnjem rečnem bregu, kjer je taboriščno vodstvo zaukazalo izgradnjo začasnega preventivnega nasipa. Opisana opravila so potekala pod nadzorom ustaškega inženirja Beretina⁶⁵ (Miletić, 1986b: 1069). Funkcijo poveljnika delovne službe je najprej opravljal Ljubo Miloš; odgovoren je bil za dela v taborišču in izven njega ter za prehrano, namestitvev in zdravstveno stanje taboriščnikov. V njegovi pristojnosti pa je bilo tudi imenovanje delovnih skupin in njihovih vodstev. Skupine, v katere so bili razvrščeni prav vsi interniranci, so šteje najmanj deset in tudi do več sto »delavcev«. Delovna vodstva pa so sestavljali izbrani taboriščniki. Upravljanje vseh taboriščnih delovnih skupin je bilo zaupano »logorniku«, ki ga je poveljstvo delovne službe imenovalo iz vrst interniranih. Opravljal je funkcijo glavnega predstavnika vseh jasenovških

---

⁶¹ Funkcija poveljnika delovne službe je podrobneje predstavljena v poglavju 5.3.2.1 (Organizacijska struktura in funkcioniranje delovne službe).

⁶² Tačas je enotam 17. stotnije »Ustaške vojnice« poveljeval ustaški poročnik Vjekoslav Ile (Peršen, 1990: 146)

⁶³ Prvi mož Prve stotnije I. bojne I. »Ustaškok obrambenog zdruge« pa je bil tedaj stotnik Mateša Sanković (Mataušić, 2003: 40).

⁶⁴ T. i. specialnemu odredu taboriščne varnostne službe je načeloval zastavnik (oziroma praporščak) Mihovil Prpić (Mataušić, 2003: 40).

⁶⁵ Inženir Beretin je bil uslužbenec tedanjega Ministrstva javnih del, nekoliko kasneje pa je postal tudi voditelj taboriščnega Tehničnega oddelka (Miletić, 1986b: 1069).

internirancev. »Logornik« je bil podrejen tako poveljniku taborišča kot tudi vodstveni osebi delovne službe (Mataušić, 2003: 43–45).⁶⁶

Opravila delovnih skupin so potekala tako znotraj kot tudi zunaj taborišča. Naziv posamezne skupine pa je določevala vrsta dela, ki so ga njeni člani opravljali. Poleg nazivov je poveljstvo delovne službe skupinam nadelo tudi bodisi številčno ali pa črkovno oznako. V okviru taboriščnega sistema so tako delovale naslednje delovne skupine: »lančara«, »pilana - šumska stolarija«, »ciglana«, »kožara«, »električna centrala«, »tehniška poslovница«, »obrtna grupa«, t. i. »grupa Brzi sklop«, »građevinarska grupa«, »ekonomija« in tudi številne manjše, pomožne delovne skupine. Taboriščni proizvodni obrati pa niso bili zgolj samozadostni, temveč so bili njihovi izdelki ter storitve na voljo tudi t. i. zunanjim odjemalcem, podjetjem in fizičnim osebam. Nekvalificirane, bolne, stare in onemogle taboriščnike so ustaški poveljniki razporedili v tiste delovne skupine, ki so bile zadolžene za opravljanje pomožnih del. Slednja so veljala za izredno težka in izčrpavajoča (Mataušić, 2003: 50–51). Za povrh vsega je bila ravno ta t. i. marginalna delovna sila vseskozi podvržena najokrutnejšim oblikam mučenja. Tudi množične likvidacije, poboji talcev, zastraševalne represalije in odstranitve »odvečne« delovne sile⁶⁷ so prav tako prizadele zlasti manj sposobne skupine taboriščnikov (Peršen, 1990: 145).

Taboriščniki so delali cele dneve. Evidenco številčnega stanja in prisotnosti internirancev so vodili t. i. pisarji posameznih delovnih skupin, pri čemer velja dodati, da je bilo evidentiranje specificirano na Žide, »četnike« (mednje so bili uvrščeni vsi Srbi), Hrvate ter na preminule, prispele, izginule in bolnike v tamkajšnji bolnišnici. Pripadnost določeni delovni skupini ni bila trajnega značaja. Taboriščnike so pogosto prerazporejali iz ene v drugo skupino, z vzpostavitvijo Taborišča V v Stari Gradiški pa se je začelo tudi premeščanje iz enega v drug koncentracijski sistem. Za »najmanj rizične« in hkrati tudi najbolj zaželene delovne skupine med zaprtimi jasenovškimi prebivalci so veljale »lančara«, »ciglana« in »kožara«. V slednjih so bile delovne razmere nekoliko prijaznejše, likvidacije pa bolj poredke (Mataušić, 2003: 52–53). V začetku leta 1942 se je ustaško taboriščno vodstvo odločilo še za eno »novost«, za

---

⁶⁶ »Logornik« je v obdobju svojega delovanja užival tudi vrsto privilegijev, izmed katerih velja izpostaviti prejemanje dohodka, bivanje v Jasenovcu (torej izven taboriščnega kompleksa) in neomejeno oziroma svobodno gibanje po teritoriju NDH. Za prvega »logornika« je bil imenovan tuzlanski Žid Bruno Diamanstein, po njegovi usmrtni spomladi leta 1942 pa ga je nasledil dotedanji namestnik Ladislav Winer, prav tako Žid (Peršen, 1990: 144).

⁶⁷ Za nemoteno delovanje delovne službe je bilo potrebnih le približno 3.000 internirancev (Peršen, 1990: 145).

sistem selekcioniranja taboriščnikov, po katerem so bili vsi jetniki razvrščeni v tri skupine (a, b in c). V prvo, kjer so vladale razmeroma prizanesljivejše razmere in katere pripadniki so v povprečju za taboriščnimi zidovi živeli najdlje, so bili uvrščeni strokovni delavci, obsojenci za manjša kazniva dejanja, internirani z daljšim taboriščnim stažem ter »delavci« v industrijsko-obrtnih skupinah, t. i. ekonomiji in skladiščih. Drugo skupino, ki je tvorila t. i. centralno taborišče, so sestavljali obtoženi za večja kazniva dejanja in nekvalificirani taboriščniki z daljšim jetniškim stažem. Njeni pripadniki so bili navadno zadolženi za opravljanje težaških del (gradnja nasipa, poljedelska opravila, sečnja gozda ipd.) in najnujnejših opravil. V tej skupini so bile bodisi posamične ali pa množične likvidacije pravzaprav stalnica. V tretjo skupino pa so bili razvrščeni starejši in slabotni ter t. i. nezaželeni, zlasti politični zaporniki in intelektualci. Slednji so se na likvidacijskih listah znašli med prvimi. Za to t. i. skupino smrti je Luburićevo poveljstvo osnovalo posebno taboriščno območje, imenovano Taborišče III C. Konec leta 1942 je bilo omenjeno taborišče ukinjeno, njegovi »stanovalci« pa pobiti (Goldstein, 2001: 320).

5.3.2.2 Likvidacije »odvečnih« taboriščnikov

Prvi »prebivalci« Taborišča III »Ciglane« so bili preživeli taboriščniki morišča v Krapjah in Bročicah. Kaj kmalu pa je število interniranih pričelo naglo naraščati. V Jasenovac so domala vsak dan prispeli novi transporti Paveličevih sovražnikov iz vseh koncev Neodvisne države Hrvaške. Med deportiranimi je bilo največ Srbov, pogostokrat kar cele družine, žrtve etničnega čiščenja. Dobršen del taboriščne populacije pa so tvorili tudi Židje, komunisti, zajeti pripadniki partizanskega gibanja, domobranski dezertjerji, kriminalci, prostitutke in obsojeni ustaški privrženci. »Jasenovške« transporte sta sestavljali dve skupini deportirancev. V prvo so sodili tisti, ki so se na »taboriščnem seznamu« znašli zaradi odločitev in odlokov RAVSIGUR-a, drugo skupino pa so sestavljali aretirani oziroma zajeti, ki so v osrednje ustaško koncentracijsko taborišče dospeli v množičnih transportih brez predhodnih preiskovalnih postopkov in formalno-pravnih odlokov. Njihova usoda je bila zapečaten na osnovi rasnih in nacionalnih kriterijev (Mataušić, 2003: 55).

Preživeli jasenovski taboriščniki so v svojih povojnih pričevanjih zimsko obdobje zadnjih mesecev leta 1941 in prvih mesecev leta 1942 označili za eno najsurovejših in najbolj tragičnih v vsej zgodovini »Ciglane«. Nekakovostna prehrana, katastrofalne higienske

razmere in številne nalezljive bolezni so tamkajšnje jetniško prebivalstvo privedle na rob preživetja. Tako slabotni pa vsakodnevnim zahtevnejšim fizičnim opravilom (kot npr. gradnji bližnjega nasipa) seveda niso mogli biti kos. Mnogi so bitko s surovim taboriščnim življenjem izgubili na svojih »delovnih mestih«, nezmožne za delo pa so Luburičevi pazniki slej ali prej pokončali. Nenehno psihično in fizično mučenje, nečloveška izživljanja nad bolnimi in nemočnimi, poboji zaradi t. i. prekrškov ali pa zgolj iz zabave, obešanja in množične likvidacije so zaznamovali taboriščni vsakdan. V ustanovitvenem letu so taboriščne enote najmnožičnejšo likvidacijo »odvečnih« obsavskih jetnikov izvršile v času božičnih praznikov (Berger, 1966: 46).⁶⁸ Po Miloševih besedah, izrečenih v povojnem preiskovalnem postopku, naj bi bilo tedaj pobitih približno 500 taboriščnikov. Množične usmrtitve so jasenovski zločinci najprej izvrševali na ledini Limani v neposredni bližini taborišča, februarja leta 1942 pa so taboriščne oblasti za morišče odredile obronek vasice Gradina (Miletić, 1986b: 1078).⁶⁹ O približnih številkah pobitih zaradi uničene dokumentacije in bodisi pomanjkljivih ali pa izrazito subjektivnih pričevanj žal ni mogoče govoriti. Vsekakor pa žrtev ni bilo malo. Slednje potrjujejo tudi navedbe preživelih, po katerih naj bi pokope hladnokrvno pokončanih internirancev opravljalo preko 100 taboriščnikov, t. i. grobarjev (Sećanja Jevreja..., 1972: 87).

5.3.2.3 Krvavo leto 1942

Konec leta 1941 je »Ravnateljstvo za javni red i sigurnost« vsem tedanjim policijsko-varnostnim organom posameznih pokrajinskih enot (skupno 22) ustaške države zapovedalo, da so vse nadaljnje napotitve zajetih oziroma aretiranih ideoloških sovražnikov v Jasenovac mogoče le na podlagi predhodno odobrenih odlokov Urada I - ustaškega redarstva, ki je sodilo pod okrilje Ustaške nadzorne službe. Vzrokov za takšno RAVSIGUR-ovo napotilo je seveda več. Ključnega pomena pa sta bila predvsem dva: prvega gre iskati v omejenih nastanitvenih zmogljivostih moslavinskega taboriščnega kompleksa, ki so bile tačas že presežene, drugega pa v vedno bolj razburjeni domači in tudi tuji javnosti, ki sta obsavske strahote in zločine vse ostreje obsojali (Peršen, 1990: 152). Kljub temu pa pozivi notranjega ministrstva zloglasnim

---

⁶⁸ Božično zločinsko dejanje so ustaši zagrešili pod pretvezo o premestitvi ostarelih in bolnih v zanje primernejše ter prenovljene prostore v slavonskem mestu Đakovo. Na žalost je tej ukani nasedlo več sto slabotnih in onemoglih, ki so v premestitev privolili. Namesto v Đakovem pa so končali pod streli Luburičevih morilcev pred jasenovsko upravno pisarno (Berger, 1966: 46).

⁶⁹ Sprva so Luburičeve pazniške enote likvidacije izvrševale s streljanjem, nedolgo zatem pa sta strelno orožje nadomestili sekira in macola (Miletić, 1986b: 1078).

Paveličevim policijsko-vojaškimi enotami, Ustaški obrambi in »Ustaški vojnici«, niso kaj dosti zalegli.

Navkljub razmeroma dobro organiziranemu in usposobljenemu ustaškemu propagandnemu aparatu, ki si je vseskozi prizadeval in v določeni meri tudi uspeval tako hrvaški kot tudi mednarodni javnosti posredovati izkrivljeno, torej predvsem olepšano sliko jasenovskega jetniškega vsakdana, pa je bila resnica o dogajanju za zidovi osrednjega ustaškega koncentracijskega taborišča kmalu razkrita.⁷⁰ Ustaške oblasti so se tako soočale z vse močnejšim mednarodnim pritiskom, Paveličevo taboriščno politiko pa so poleg zavezniških sil najostreje obsojali tudi italijanski in nemški politični vrh ter najvišji dostojanstveniki Katoliške cerkve. Na številne obtožbe se je ustaško vodstvo kaj hitro odzvalo in sklenilo taboriščna vrata moslavinskega sistema smrti vsaj za kratek čas odpreti tudi ogorčeni mednarodni javnosti ter jo prepričati, da so bili vsi očitki neosnovani in posledica obrekovanj t. i. nasprotnikov uresničitve večstoletnega hrvaškega sna, Neodvisne države Hrvaške. Seveda se je ustaško vodstvo zavedalo, da bo za čim prepričljivejši propagandni prizor obsavski kompleks treba predstaviti kot izključno delovno taborišče in »Ciglanu« nekoliko preurediti, tamkajšnje razmere pa vsaj navidezno izboljšati, saj dejanskega stanja v tako kratkem času ni bilo moč popraviti.⁷¹ »Prenovljeno« Taborišče III v Jasenovcu je mednarodna komisija dvajsetih opazovalcev obiskala 6. februarja leta 1942. Oglede celotnega koncentracijskega sistema je trajal samo dve uri. Uspešnost Paveličevega propagandnega projekta, ki bi ga lahko poimenovali tudi dan ali bolje rečeno ure odprtih vrat Koncentracijskega taborišča Jasenovac, pa slikovito opisuje pričevanje enega izmed preživelih taboriščnikov: »Če bi nas lahko še

---

⁷⁰ O tragičnih jasenovskih dogodkih so bili obveščeni tudi pripadniki NOB odredov in prostovoljne vojske Jugoslavije, ki jim je poveljeval vrhovni komandant Josip Broz Tito. Žal pa tačas partizanske enote zaradi številnih objektivnih ovir oziroma razlogov (razmeroma težko dostopen teren, močna sovražnikova oporišča v širšem jasenovškem okrožju, številčne in dobro oborožene taboriščne enote, težave z vzpostavitvijo učinkovitega komunikacijskega kanala med pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja in taboriščniki, veliko število slabotnih in za boj nesposobnih jetnikov itd.) uspešne akcije množičnega reševanja obsavskih internirancev niso mogle izvesti (Miletić, 1986a).

⁷¹ Intenzivna preureditvena opravila in priprave na prihod mednarodne komisije so v jasenovškem taborišču potekali več dni. V nastanitvene taboriščne barake je bila napeljana električna osvetljava, zgrajena je bila nova obednica za taboriščnike, postavljena nova vodna črpalka za oskrbo interniranih, dovodne poti in taboriščni okoliš so bili skrbno preurejeni in še bi lahko naštevali. Posebno pozornost je ustaško »taboriščno osebje« posvetilo tudi izboljšanju bolnišničnih razmer. Interniranci pa so pričeli prejemati kakovostnejše in obilnejše dnevne obroke. V tem pripravljalnem obdobju se je do tedaj izredno surov taboriščni režim občutno ublažil. Na podlagi tega je moč zaključiti, da je bilo bolj ali manj vse skrbno načrtovano ter podrejeno izključno enemu cilju, »Ciglanu« predstaviti kot vzoren jetniški delovni kompleks. O slednjem nazorno priča tudi članek z naslovom »Jasenovac ni niti mučilišče niti okrevališče, temveč delovno taborišče, kjer se zločini storjeni zoper domovino popravljajo z delom«, ki je bil v glasilu ustaškega gibanja »Hrvatski narod« objavljen le štiri dni po obisku mednarodne komisije (Mataušić, 2003: 61–62).

napihnili, potem bi poveljnik vseh taborišč v NDH, stotnik Luburić, v svoji nakani tudi stoodstotno uspel.« (Čolaković v Mataušić, 2003: 62).

Taboriščne razmere so ob koncu zimskega in začetku spomladanskega obdobja leta 1942 postale veliko bolj znosne. Poleg infrastrukturnih pridobitev, ki so dotlej izredno nehumane bivanjske pogoje vsaj deloma izboljšale, je bila internirana delovna sila deležna še dveh, za takratni ustaški taboriščni režim skoraj nezaslišanih ugodnosti, dopisovanja⁷² s svojimi najbližjimi in prejemanja paketov s še kako potrebnimi prehrabnimi izdelki. Tudi slednje so na jasenovski taboriščni naslov odpošiljali družine in sorodniki tamkaj zaprtih jetnikov. Relativno zatišno obdobje pa ni trajalo dolgo. Že 27. aprila istega leta je »poglavnikov« Glavni stan vse pristojne organe in vsa policijsko-vojaška poveljstva seznanil, da zbirno in delovno taborišče v Jasenovcu odslej lahko sprejme neomejeno število taboriščnikov (Miletić, 1986a: 269). Paveličev aprilski odlok je dal tako slutiti, da bodo prihajajoči meseci za številne »Jasenovčane« usodni. Poletje leta 1942 velja za enega najbolj krvavih obdobj v vsej zgodovini Taborišča Jasenovac.

Najokrutnejši dnevi v zgodovini romske etnične skupnosti na ozemlju nekdanje NDH pa prav tako segajo v leto 1942. Spomladi tega leta so namreč ustaške oblasti pričele s sistematično gonjo zoper romsko prebivalstvo. Ob koncu 2. svetovne vojne in agoniji Paveličevega režima so bili Romi na področju parahrvaške države tik pred iztrebljenjem. Odredba o še enem ideološko prežetem zločinskem in genocidnem dejanju »poglavnikovih« privržencev je v veljavo stopila 19. maja. V tem uradnem dokumentu je Vrhovno orožniško poveljstvo vse podrejene orožniške polke širom hrvaške države pozvalo, da v svojih območjih delovanja aretirajo vse pripadnike romske skupnosti in jih v dogovoru s pristojnimi pokrajinskimi oziroma lokalnimi oblastmi nemudoma deportirajo v Jasenovac (Lengel-Krizman, 2003: 41).⁷³ Pri tem velja dodati, da je ustaški režim navkljub svoji ekstremistični rasni politiki in zakonodaji z izjemo nekaterih posamičnih primerov vse do spomladi leta 1942 Romom bolj ali manj prizanašal. O surovosti in razsežnostih »reševanja romskega vprašanja« zgovorno priča podatek, da je bilo samo v mesecu dni, od 20. maja do 20. junija, v jasenovškem

---

⁷² Komuniciranje z zunanjim svetom je potekalo preko enakih dopisnic. Tekst je bil cenzuriran in omejen na vsega 20 besed (Mataušić, 2003: 64).

⁷³ Ustaški režim je tokrat prizanesel le t. i. belim Romom, »arijcem«, ki so bili islamske veroizpovedi (Lengel-Krizman, 2003: 38). Torej tistim, ki naj bi bili po ustaškem ideološkem prepričanju (podobno kot muslimani oziroma Bošnjaki) hrvaškega porekla. Zagotovi smrti pa so ušli tudi tisti maloštevilni Romi, predvsem mladi in zdravi, ki so jih nemške okupacijske sile poslale na prisilno delo v Nemčijo. Večina teh se je po koncu 2. svetovne vojne vrnila v domovino (Mataušić, 2003: 70).

koncentracijskem sistemu smrti ubitih približno 10.000 pripadnikov romske etnične skupnosti (Goldstein, 2001: 323).

Sprva so ustaške pazniške enote namestile prispele kolone romskega prebivalstva v opustošeni srbski vasi Uštica, nedaleč od Jasenovca. Nekoliko kasneje je to naselbinsko področje ob reki Uni dobilo tudi naziv »Ciganski logor« (Cigansko oziroma Romsko taborišče). V njem so vladale katastrofalne življenjske razmere. Lakota, žeja, izčrpanost in nenehno fizično trpinčenje so vsakodnevno terjali na desetine življenj. Zaradi množičnih transportov in preskromnih nastanitvenih zmogljivosti je ustaško »likvidacijsko osebje« t. i. odvečne internirane romske pregnance vseskozi sistematično pokončevalo na bližnjem morišču v Gradini. V delovne skupine je bilo vključeno le majhno število Romov, opravljali pa so najbolj »umazana« in težaška dela.⁷⁴ »Imeli so jih za živali nižje vrste, nekaj podobnega mišim, katerih uničevanje ni bilo le dovoljeno, temveč tudi priporočeno.« (Riffer, 1946: 155). Slednje nedvomno potrjuje tudi podatek, da so Luburičevi morilci v manj kot letu dni, torej do izteka leta 1942, usmrtili domala vse internirane Rome.

V začetku poletja so Jasenovac vnovič preplavile množice pretežno srbskih beguncev, ki so jih ustaške vojaške sile ob izdatni pomoči nemških, madžarskih in četniških oboroženih enot zajele na širšem kozarskem področju v Bosni. Po nekaterih podatkih in pričevanjih naj bi število zajetih, v največji meri pravoslavnih civilistov, znašalo skoraj 70.000 (Goldstein, 2001: 323). Približno petina ujetnikov je končala za obzidji jasenovškega in novoustanovljenega starogradiškega taborišča, okoli 10.000 delovno sposobnih moških in žensk so nemške okupacijske sile napotile na prisilno delo v Nemčijo, preostali del pa so ustaške oblasti deportirale v številne koncentracijske centre širom NDH. Pri tem velja dodati, da v »kozarski« ustaški vojaški operaciji ni bilo prizanešeno niti tistim najmlajšim in najbolj neboljnim. Več kot 10.000 kozarskih otrok so pripadniki parahrvaških policijsko-varnostnih organov internirali v najzloglasnejši taborišči na tedanjih jugoslovanskih tleh, »Cigiano« in »Staro Gradiško« (Mataušić, 2003: 71). Seveda ni potrebno poudarjati, da je dokončno osvoboditev dočakala le peščica interniranih Kozarčanov. Podobna usoda je konec junija in v začetku julija doletela tudi đakovske taboriščnike, ki so jih pristojni organi hrvaškega notranjega ministrstva po ukinitvi tamkajšnjega taborišča nameravali nastaniti v Jasenovcu.

---

⁷⁴ V okviru Luburičeve delovne službe so bili Romi zadolženi za dela v opekarni, žagi, na nasipu in za sečnjo gozda. Mnoge pa je taboriščno vodstvo odredilo za opravljanje del na prizoriščih množičnih pokolov. Ti t. i. grobarji so bili priča najhujšim zverinstvom tedanjih »jasenovških klavcev«, zaradi česar je bilo ta dela še toliko težje opravljati (Riffer, 1946: 135–136).

Do jasenovških taboriščnih vrat pa niso nikdar prispeli. T. i. ustaški morilski odredi so jih namreč takoj po prihodu v Jasenovac hladnokrvno pokončali na bližnjem morišču v Gradini. V tem zločinskem dejanju naj bi bilo ubitih več kot 2.500 internirancev, večinoma žensk in otrok židovskega porekla (Sećanja Jevreja..., 1972: 128–129).

Zaradi naraščajočega števila najokrutnejših zločinov, ki so jih pripadniki enot Luburičeve Ustaške obrambe izvrševali tako v taboriščnem kompleksu kot tudi v širši jasenovski okolici, je bil hrvaški »poglavnik« Pavelić konec novembra na zahtevo nacističnega poveljstva v NDH primoran najodgovornejše osebe nemudoma odstaviti. Vjekoslava Maksa Luburića, snovalca večine tamkajšnjih grozovitih dejanj, je na čelnem položaju Urada III UNS-a nasledil dotedanji namestnik Stanko Šarac. Kljub izgubi položaja pa »jasenovski klavec« ni miroval. Posamezna taborišča so namreč še vedno vsaj deloma ostala pod njegovim nadzorom, saj mu poveljniške funkcije Ustaške obrambe parahrvaške oblasti niso odvzele. Kadrovska čistka je doletela tudi Ljuba Miloša, tedanjega začasnega poveljnika jasenovških taborišč in ključnega izvršitelja večine obsavskih zločinskih dejanj (Mataušić, 2003: 74).⁷⁵ Z razrešitvijo »problematičnih« poveljnikov so se razmere v Jasenovcu vsaj malenkost izboljšale, množični pokoli pa za kratek čas prenehali. Navzlic temu pa je število žrtev naraščalo. Na desetine taboriščnikov je namreč vsakodnevno podleglo številnim nalezljivim boleznim (trebušnemu in pegastemu tifusu, dizenteriji, tuberkulozi in drugim), podhranjenosti, duševni in telesni izčrpanosti itd.

5.3.2.4 Zatišje v »Ciglanu«

Preživeli »Jasenovčani« so v svojih povojnih pričevanjih leto 1943 opisovali kot razmeroma najmirnejše obdobje. V tem letu zasledimo znaten upad množičnih internacij, deportacije »nezaželenih elementov« vladajočega režima pa so se v občutno večji meri izvajale na podlagi predhodnih administrativno-pravosodnih odlokov, vključujoč vnaprej odrejeno zaporno kazen. Tudi množičnih pobojev je bilo veliko manj. Likvidacije so postale nesistematične in »diskretnejše«. Mnogi taboriščniki pa so bili po izteku kazni izpuščeni na prostost (Mataušić, 2003: 77). To leto je med taboriščnim prebivalstvom zavladal optimizem, upanje, ki je večini pomagalo preživeti in zaradi katerega je bilo vredno vztrajati.

---

⁷⁵ Po kadrovskih rošadah v tedanjem notranjem ministrstvu je dišalo že veliko poprej. Oktobra leta 1942 je namreč prvi mož parahrvaške države sklenil vseh dolžnosti razrešiti Eugena Dida Kvaternika, enega izmed svojih najtesnejših sodelavcev in šefa ustaškega policijsko-varnostnega aparata (UNS-a in RAVSIGUR-a) (Matković, 1994).

Izboljšanje taboriščnih razmer gre nedvomno pripisati kadrovskim spremembam v preteklem letu in novo postavljenemu poveljniku taborišča Jasenovac Ivici Brkljačiću. Slednji je poveljniške dolžnosti prevzel marca leta 1943. Pod njegovim vodstvom je taborišče razvilo kulturne in športne dejavnosti, kar je bilo do tedaj nezaslišano. Osnovani sta bili zaporniška dramska in glasbena skupina, športni navdušenci (iz vrst jetnikov) pa so svoj skromen prosti čas izkoristili za igranje ekipnih športov (npr. odbojke, nogometa itd.). To obdobje je zaznamovalo tudi izvajanje katoliških verskih obredov, ki jih je proustaški duhovnik opravljal v prostorih tamkajšnje upravne pisarne (Riffer, 1946: 145).

Znosnejše taboriščne razmere in nekoliko manj rigorozen varnostni oziroma nadzorni aparat so med mnogimi interniranci spodbudili misel na beg. Z ozirom na jasenovski režim je bilo tega leta število uspešno izvedenih pobegov pravzaprav precejšnje. Pri večini pobegov so bili udeleženi tudi pripadniki oziroma skupine vedno močnejših partizanskih enot, ki so na jugoslovanskih bojiščih pričele prevzemati vse večjo pobudo. Za vsak pobeg ali poskus bega so ustaške taboriščne enote s preostalo množico interniranih surovo obračunale. V opozorilo vsem so izvrševale raznovrstne represalije in številne poboje. Tisti, ki so dočakali prostost, te t. i. maščevalne in opozorilne ukrepe opisujejo kot pravo divjaštvo. Nastale razmere pa ustaškega »poglavnika« niso pustile ravnodušnega. Zato se je ob izteku razmeroma »mirnega« leta ponovno odločil aktivirati neusmiljenega poveljnika Ustaške obrambe Vjekoslava Luburića, ki je bil tedaj v hišnem priporu. Rezultati Paveličeve odločitve so bili kaj kmalu vidni. Taboriščniki so ponovno izkusili Luburićeve preverjene »metode dela«, intenziteta likvidacij pa je pričela naraščati.

5.3.2.5 Luburićevi zločinski odredi ponovno na delu

Tudi začetek leta 1944 je bil v znamenju t. i. kadrovskih korekcij. Popolni nadzor nad Koncentracijskim taboriščem Jasenovac je ponovno prevzel zločinec Luburić. Z odstavitvijo »blagih« in angažiranjem novih, sebi podobnih poveljnikov je pričel s postopnim vzpostavljanjem starega in večini interniranih dobro poznanega režima iz 1942. leta. Položaj poveljnika osrednjega jasenovškega taborišča »Cigлана« pa je zaupal komaj dvajsetletnemu ustaškemu nadporočniku Dinku Šakiću (Sećanja Jevreja..., 1972: 47). »Novi« režim je dosegel vrhunec okrutnosti v mesecu septembru. V tem obdobju se je število jetnikov povzpelo na 8.000 (Sećanja Jevreja..., 1972: 49). Nastanitvenih zmogljivosti je bilo daleč

premalo, že tako nehumane razmere so se poslabšale, sezonska poljedelska opravila so bila bolj ali manj zaključena, taboriščne delovne sile pa je bilo za tamkajšnji industrijsko-kmetijski obrat mnogo preveč. Nastale razmere so bile pravnji povod za aktiviranje t. i. jasenovških morilskih odredov. Sledil je val množičnih usmrtitev, kraj zločinov pa je bila najpogosteje Gradina in od konca preteklega leta tudi morišče na Graniku.⁷⁶

Predzadnje leto ustaškega taboriščnega terorja so najtežje prestajali internirani z daljšim jetniškim stažem. Seznanjeni z razmerami na bojiščih v domovini in po svetu je njihovo upanje na dokončno osvoboditev raslo iz dneva v dan. Vedeli so, da je zlom nacistične Nemčije in s tem posledično tudi razpad parahrvaške države le še vprašanje časa. Prostost se nikoli dotlej ni zdela tako blizu, a je bila zaradi razjarjenih »Paveličevcev« in vsakodnevnih pokolov pravzaprav zelo oddaljena ter negotova. Že naslednji dan je bil lahko za vsakogar usoden. Prav slednje spoznanje je posamezne taboriščnike gnalo v načrtovanje in izvedbo organiziranega množičnega upora, ki bi prinesel tako želeno svobodo. Žal pa v svoji nameri niso uspeli. Pazniško osebje na čelu s poveljnikom Šakićem je namreč snovalce osvoboditvenega upora še pred izvedbenim dnevom razkrinkalo in jih po hitrem postopku obsodilo na smrt z obešanjem. V tem maščevalnem ukrepu, čigar izvršitvi so morali prisostvovati prav vsi interniranci, je bilo usmrčenih preko dvajset obsojencev (Mataušić, 2003: 84).

5.3.2.6 Na pragu konca

Paveličev režim je že v začetku leta 1945 spoznal, da je sanj o neodvisni hrvaški državi in ustaški ideologiji konec. Nacistična Nemčija in njene kolaboracionistične zaveznice so bile tik pred porazom. Neodvisni državi Hrvaški in ustaštvu so bili šteti dnevi, nastopilo je obdobje agonije. Nastala situacija je ustaške oblasti prisilila v postopno zapiranje celotnega sistema represivnih organov in njihovih mehanizmov. Koncentracijska taborišča in centri širom parahrvaške države so bili v postopku likvidacije, ustaška taboriščna poveljstva in policijsko-vojaške enote pa so pričeli z uničevanjem vsakršnih sledi številnih zagrešenih zločinov.

---

⁷⁶ Granik je zajemal manjše priobalno področje reke Save nedaleč stran od Taborišča III. V (predvojnem) obratovalnem obdobju pa je služil za natovarjanje in iztovarjanje blaga oziroma tovora rečnih ladij. Konec leta 1943 je postal prizorišče množičnih in najokrutnejših umorov. Trupla usmrčenih jetnikov pa so ustaši najpogosteje odvrkli v reko Savo (Miletić, 1986a).

V času ustaške agonije je bila »Ciglana« prizorišče množičnih pobojev. Taboriščni teror je dosegel svoj vrhunec. Taboriščnikov je bilo iz dneva v dan manj. Številni transporti jetnikov, prispelih iz preostalih koncentracijskih centrov ustaškega taboriščnega sistema, so končali na jasenovskih moriščih, Gradini in Graniku, kjer so jih pazniške enote surovo pokončale. Sredi februarja je neizbežni smrti ušlo približno 700 internirancev, ki so jih ustaši na zahtevo nemških sil deportirali na prisilno delo v Nemčijo. K sreči pa jasenovski transportiranci »novih delovnih mest« niso spoznali. Na poti v Nemčijo, točneje v Avstriji, so jih namreč prestregle na jug prodirajoče sovjetske vojaške enote in jih osvobodile (Sećanja Jevreja..., 1972: 51). Marca in aprila so zavezniške in partizanske sile na osrednje ustaško taborišče izvedle večje število bombnih napadov, v katerih je bila uničena večina tamkajšnjih objektov ter domala vsi proizvodni obrati. Taboriščna proizvodnja je bila nemudoma zaustavljena. Bombardiranja so med interniranci terjala tudi nekaj življenj. Na zadnje dogodke je reagiralo tudi že nekoliko panično taboriščno vodstvo. Tako je aprila tedanji poveljnik Ustaške obrambe Vjekoslav Maks Luburić zaukazal poboj vseh taboriščnikov in popolno uničenje jasenovskega taboriščnega kompleksa (Mataušić, 2003: 88). Zadnji dnevi moslavinske tragedije so tako minili v znamenju poslednjih krvavih pokolov in uničevanju sledi zagrešenih hudodelstev.

22. aprila 1945, tik pred osvoboditvijo, je v »Ciglani« životarilo nekaj več kot 1.000 jetnikov. Vedoč, da je smrt neizbežna in le še vprašanje ur, so v jutranjih urah tega dne tako rekoč goloroki krenili v napad svobodi naproti. Od približno 600 upornikov, nekaj več kot 450 bolnih, starih in onemoglih internirancev v uporniški akciji namreč ni sodelovalo, je upor preživelo le okoli 100. Še isti dan so poražene in umikajoče se ustaške enote pobile tudi vse preostale internirance Taborišča III. Zadnje skupine ustašev so popolnoma opustošen Jasenovac zapustile 1. maja. Jugoslovanske partizanske čete pa so v zapuščeno Paveličevo moslavinsko oporišče vkorakale le dva dni kasneje (<http://www.jusp-jasenovac.hr/logor.html>, 19. julij 2005).

5.3.3 Taborišče IV »Kožara«

Četrto taborišče jasenovskega koncentracijskega sestava je ustaško notranje ministrstvo ustanovilo januarja leta 1942. Za taborišče je odredilo objekte in prostore predvojnega

usnjarskega pogona v Jasenovcu, nedaleč stran od Taborišča III »Ciglana«.⁷⁷ Tako kot domala vsa taborišča na področju NDH je bilo tudi to, predvsem zaradi varnostnih razlogov, obdano z žičnato ogrado. Delovno skupino »kožara« so sestavljali predvsem Židje, strokovnjaki oziroma mojstri usnjarske obrtne dejavnosti. Delovni proces je vključeval proizvodnjo, predelavo in obdelavo usnja. Proizvodi usnjarskega obrata (oblačila, galanterijski izdelki ipd.) so zlasti služili potrebam ustaške vojske in policije, dobršen del proizvedenega blaga pa je bil namenjen tudi zunanjim povpraševalcem, podjetjem in fizičnim osebam. Število taboriščnih »usnjarskih delavcev« je variralo od približno 100 in največ 150 oseb, dnevno pa so za stroji prebili 10 ur. Upravljanje usnjarske delovne skupine je bilo podobno kot v »Ciglani« zaupano »logorniku«, ki ga je poveljstvo delovne službe izbralo iz vrst »usnjarjev« (Peršen, 1990: 228).

V primerjavi z osrednjim jasenovškim taboriščem so bile razmere v »Kožari« znatno boljše. Taboriščniki so bili nastanjeni v udobnejših prostorih, prehrana pa je bila kakovostnejša. Tudi za higieno je bilo razmeroma dobro poskrbljeno. Pazniške enote usnjarskega taboriščnega obrata so bile v nasprotju s svojimi kolegi v Taborišču III do jetnikov prizanesljivejše. Surovih represalij je bilo občutno manj, množičnih likvidacij pa vse do ukinitve taborišča skorajda ni bilo. Pričevanja preživelih in skopa ustaška dokumentacija pričajo o tem, da je bilo v Taborišču IV izmed vseh taborišč jasenovškega sestava pobito daleč najmanjše število interniranih (Mataušić, 2003: 61). Poglavitni razlog gre najbrž iskati v razmeroma težko nadomestljivi, ozko profilirani delovni sili, ki je bila za nemoten in učinkovit proizvodni proces nepogrešljiva. Jetništvo v taboriščni »usnjarni« je zagotavljalo največje možnosti za preživetje »obsavskega pekla«. Mnogi taboriščniki so si tako ves čas svoje internacije prizadevali za premestitev tja.

Razmeroma znosno taboriščno življenje je z nekaj izjemami trajalo vse do konca aprilskih dni leta 1945. Vedoč, da so jugoslovanske osvoboditvene enote prodrle tako rekoč do obrobij jasenovške občine in da se njihova usodna ura vse bolj približuje, ustaške enote so jih bile namreč odločene pokončati, so se »usnjarji« odločili za podoben korak kot njihovi kolegi iz »Ciglane«. V preboj so krenili 22. aprila ob 20. uri, torej le nekaj ur za sotrpini iz sosednjega

---

⁷⁷ Taborišče IV je torej vzdevek oziroma naziv »Kožara« (Usnjarna) prejelo po obrtni panogi, ki se je v tamkajšnjem industrijskem kompleksu odvijala tako v predvojnem obdobju kot tudi za časa Paveličeve diktature.

taboriščnega sistema.⁷⁸ Od skupno 167 taboriščnikov je poslednjo bitko uspelo preživeti le enajstim (Miletić, 1986a: 34).

5.3.4 Taborišče V Stara Gradiška

UNS-ov tretji urad, nadzorni organ nad taborišči, je zadnje taborišče jasenovškega sestava osnoval v slavonskem obsavskem mestecu Stara Gradiška, vsega 30 kilometrov jugovzhodno od Jasenovca. Za zločinski kompleks je ustašem služila tamkajšnja skoraj dve stoletji stara vojaška utrdba.⁷⁹ Sprva, skoraj leto dni, je delovala kot kaznilnica in zavod za prisilno delo, 19. februarja 1942 pa so jo ustaške oblasti s sprejetjem zakonske odredbe tudi formalno-pravno razglasile za večnamensko koncentracijsko taborišče. Uradni naziv novega koncentracijskega sistema se je glasil »Ustaška obrana, Zapovjedništvo sabirnih logora Stara Gradiška« (Ustaška obramba, Poveljstvo zbirnih taborišč Stara Gradiška). Navkljub prvotnim zamislim, da bi s starogradiškim koncentracijskim sistemom upravljalo osrednje Poveljstvo zbirnih taborišč, nastanjeno v Jasenovcu, je taboriščna utrdba vseskozi delovala bolj ali manj neodvisno, tamkajšnje poveljstvo pa je sodilo pod okrilje Luburićevega Urada III. Taboriščno poveljstvo v Stari Gradiški so sestavljali upravni, delovni, gospodarski, sanitetni in varnostni oddelek (Mataušić, 2003: 99).⁸⁰ Varovanje in nadzor nad taboriščem sta bila najprej zaupana 11. stotniji Ustaške obrambe, nekoliko kasneje pa so v utrdbi zagospodarile enote III. bojne I. »Ustaškog obrambenog združenja«. Za prvega upravitelja taborišča v Stari Gradiški je bil imenovan ustaški poročnik Ivan Rako, čigar okrutnost so pred tem na svoji koži dodobra občutili mnogi bročiški in jasenovski taboriščniki (Peršen, 1990: 243).

Starogradiška taboriščna konstrukcija, obdana z več metrov visokim obzidjem s številnimi stražarskimi opazovalnicami, interniranim ni nudila skoraj nikakršnih možnosti za pobeg. V

---

⁷⁸ Čeprav sta se upora zgodila na isti dan, pa velja izpostaviti, da sta osvoboditveni akciji potekali popolnoma ločeno. Komunikacijske vezi med taboriščnima skupinama v »Ciglanu« in »Kožari« so bile tačas prekinjene (Berger, 1966: 83).

⁷⁹ Starogradiško vojaško utrdbo so v drugi polovici 18. stoletja ustanovile tamkaj nastanjene avstrijske vojaške enote, s čimer so skušale utrditi obrambo pred nenehnimi vpadi turških sil. Ob koncu stoletja pa so jo avstrijske cesarske oblasti preoblikovale v dobro varovan in razmeroma prostoren kaznilniški sistem, ki se je z izjemo manjših funkcionalnih in prostorskih preureditev ohranil vse do Pavelićeve vladavine (<http://www.grad.net/gradiska/hr/povijest.shtml>, 26. avgust 2005).

⁸⁰ Posebnost starogradiškega taboriščnega poveljstva je bila tudi ta, da je v okviru upravnega aparata deloval t. i. politični pododdelek, ki je bil zadolžen za nemoteno in učinkovito izvajanje internacijskih postopkov zoper »drugače misleče« Hrvate. Za obzidji v Stari Gradiški so tako končali mnogi Hrvatje, Pavelićevi politični sovražniki oziroma nasprotniki ustaštva, zlasti komunisti in njihovi simpatizerji (Miletić, 1986b: 1081). Zavaljo tega se je Taborišča V prijel tudi vzdevek »hrvatski logor« (hrvaško taborišče).

tem dobro varovanem kompleksu se je nahajalo večje število nastanitvenih in delovnih objektov ter vsa potrebna infrastruktura za nemoteno delovanje taboriščnega sistema. Nastanitev prispelih taboriščnikov je temeljila na nacionalni oziroma verski pripadnosti, spolu, z internacijo kozarskih otrok pa tudi starosti. Taboriščni prostori pa niso služili zgolj svojemu ustanovitvenemu namenu, večina teh je namreč kaj kmalu postala prizorišče okrutnih mučenj in hladnokrvnih umorov. Po izsledkih povojnih preiskovalnih komisij za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev se je najokrutnejši teror odvijal v celicah t. i. ženskega taborišča, imenovanega tudi »Kula« (Stolp)⁸¹, zatem v t. i. stavbi »K« oziroma »katoliški stavbi«⁸² ter v ustaški bolnišnici, ki so ji tamkajšnji taboriščniki nadeli ime »Hotel Gagro«⁸³. Množične usmrtitve starogradiških internirancev pa so ustaške morilske enote izvrševale na bližnjih bregovih reke Save, v okoliških gozdovih in v vasicah Mlaka ter Jablanac (Miletić, 1986a: 23 in 25).

Taborišče v Stari Gradiški bi v primerjavi z industrijskim taboriščnim kompleksom v Jasenovcu, »Ciglan«, lahko označili kot obrtniški jetniški sistem. Taboriščna enota, nameščena za obzidji nekdanje vojaške trdnjave, je imela občutno manjše proizvodne zmogljivosti in ne nazadnje tudi daleč manj številčno »delovno silo«. Ves proizvodni potencial je slonel na približno petdesetih manjših obrtniških delavnicah, izmed katerih je taboriščno vodstvo največ pozornosti posvečalo čevljarški, krojaški in tiskarski dejavnosti ter obratu električne centrale. Tudi starogradiški interniranci so bili razporejeni v delovne skupine z »logorniki« na čelu (Mataušić, 2003: 104). Za Taborišče V je bilo značilno tudi razmeroma veliko število t. i. ekonomij, ki so nastale na okoliških poljedelskih ravninah. Za kmetijska opravila so bile zadolžene ženske (Miletić, 1986b: 1083–1084). Med taboriščema v Jasenovcu in Stari Gradiški je vseskozi potekala blagovna menjava, promet pa se je večinoma odvijal po rečni poti.

---

⁸¹ »Kulo«, glavno obrambno zgradbo nekdanje vojaške utrdbe, so taboriščne oblasti odredile za t. i. žensko taborišče. V tej zloglasni visoki dvonadstropni stavbi z več kot šestdesetimi prostori so bile sprva nastanjene vse prispele interniranke. Bivanjske razmere so bile skrajno nečloveške. Prostori ali bolje rečeno zaporniške celice so bile tesne, hrane in pitne vode pa je bilo premalo (Jakovljević, 1999: 115). Marca leta 1942 se je taboriščno poveljstvo odločilo za prerazporeditev in taboriščnice hrvaške narodnosti premestilo v sosednje jetniške prostore, ki so tvorili novo t. i. hrvaško žensko taborišče (Miletić, 1986a: 23).

⁸² V t. i. stavbi »K«, imenovani tudi »katoliška stavba«, je bilo večje število manjših sob, ki so jih mučenja večče starogradiške pazniške enote preuredile v jetniške samice. Te so bile odrejene za t. i. taboriščne prestopnike izključno katoliške oziroma muslimanske veroizpovedi (Jakovljević, 1999: 109). Od tod torej tudi naziv za to zloglasno taboriščno zgradbo.

⁸³ Taboriščna bolnišnica je naziv »Hotel Gagro« prejela po sadističnem ustaškem vodniku Nikoli Gagru. Slednji je namreč v bolnišničnih kletnih prostorih, preurejenih v zapor in mučilišče, opravljaj »preiskovalne postopke« zoper številne kaznjence. V t. i. Gagrovem hotelu je bilo pokončanih na desetine internirancev (Sećanja Jevreja..., 1972: 167).

Starogradiški koncentracijski sistem ni veljal za tako zloglasnega kot njegov jasenovski predhodnik. Taborišče je bilo namreč manjšega obsega, v njem pa je životarilo znatno manjše število sovražnikov ustaškega režima. Koncentracija »odvečnega« taboriščnega prebivalstva je tako veliko redkeje dosegala kritično kvoto, ki je ustaškim morilcem največkrat služila kot povod za začetek množičnih likvidacij. Tudi taboriščne razmere so bile nekoliko znosnejše, kar je botrovalo manjšemu številu umrlih zaradi nalezljivih bolezni, podhranjenosti, izčrpanosti, nasilja ipd. V primerjavi z jasenovškimi pazniškimi enotami so bile tukajšnje enote pri prikrivanju okrutnih dejanj in uničevanju sledi zagrešenih zločinov veliko bolj dosledne (Jakovljević, 1999: 73). Taborišče v Stari Gradiški se je od osrednjega v Jasenovcu razlikovalo tudi po strukturi taboriščnih prebivalcev. Težke jetniške dneve so v taboriščni izpostavi ob Savi prestajali številni politični zaporniki, antifašisti in komunisti iz vseh krajev Neodvisne države Hrvaške, ženske vseh narodnosti oziroma veroizpovedi ter od junija 1942. leta dalje tudi množice nebogljenih otrok pretežno srbske narodnosti.

Prve množične internacije in nagel porast interniranega starogradiškega prebivalstva zasledimo spomladi leta 1942. V jetniško utrdbo so se valile kolone pregnancev, večinoma žensk in otrok, iz opustošenih slavonskih in podkozarskih pravoslavni naselij. Moško populacijo so namreč ustaške oblasti v dogovoru z nacističnimi zavojevalci takoj po zajetju deportirale v nemška in norveška delovna taborišča (Mataušić, 2003: 105). Podobna usoda je samo do jeseni doletela več kot 10.000 tamkajšnjih taboriščnikov, poleg moških tudi mnoge ženske in za delo sposobne otroke (Miletić, 1986b: 1045). Na stotine najmlajših, katerih starši in najbližji so se znašli v transportih za Nemčijo ali bodisi druge »nemške« dežele, je bilo prepuščeno na milost in nemilost brezbriznemu taboriščnemu poveljstvu ter surovim jetniškim razmeram. Bolezni, podhranjenost in pomanjkanje pitne vode so med otroki vsakodnevno terjale na desetine življenj. Za odrešitev interniranih kozarskih otrok so najbolj zaslužni uslužbenci Rdečega križa na čelu z Diano Budisavljević. Slednja je namreč pri nemških okupacijskih oblasteh v NDH uspela izposlovati dovoljenje za premestitev onemoglih najmlajših »starogradiških stanovalcev«. Približno 12.000 nesrečnežev so sprva hrvaške človekoljubne organizacije namestile v zagrebške bolnišnice in skrbniške ustanove, po okrevanju pa so jih ustaški organi razporedili po t. i. otroških taboriščih v Jastrebarskem, Sisku, Reki in Gornji Reki (Mataušić, 2003: 110).⁸⁴

---

⁸⁴ Nekaj deset kozarskih otrok pa je kot posvojencev končalo tudi v domovih zagrebških družin (Miletić, 1986b: 1046).

Jeseni leta 1942 je bil za poveljnika Taborišča Stara Gradiška imenovan nekdanji frater Miroslav Filipović-Majstorović⁸⁵. Z njegovim prihodom je nastopilo krvavo obdobje starogradiške zgodovine. Kot goreč privrženec in zagovornik jasenovškega taboriščnega režima se je takoj po prevzemu vodstvenega položaja lotil t. i. čiščenja taborišča. Vse do konca leta so se vrstile množične usmrtitve, v katerih je življenje izgubilo več tisoč jetnikov (Sećanja Jevreja..., 1972: 133). Leto 1943 je bilo po pričevanjih preživelih podobno kot v jasenovških taboriščih III in IV razmeroma mirno. Taboriščne razmere so bile znosnejše, množične internacije in likvidacije pa manj pogoste. To leto so zaznamovala tudi načrtna premeščanja jasenovških in starogradiških taboriščnikov, s čimer so taboriščna poveljstva med internirance skušala vnesti razdor. »Jasenovski« Hrvatje so bili namreč deportirani v nekoliko prizanesljivejšo starogradiško taboriščno utrdbo, v obratno smer, zloglasno »Ciglano« in »Kožaro«, pa je bilo transportirano enako število Srbov in Židov (Sećanja Jevreja..., 1972: 135).⁸⁶ Vendar pa ustaši v svoji nakani niso uspeli. Enaka usoda in trpljenje interniranih ljudi sta namreč izničila vsakršno možnost razdora.

Leto 1944 je bilo v znamenju mnogih vojaških operacij. Na domala vseh jugoslovanskih bojiščih so narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije pričeli prevzemati pobudo. Številne ofenzive nezadržnih osvoboditvenih enot in izgube ključnih geostrateških oporišč so nemške okupacijske sile in kolaboracioniste prisilile k umikanju. Jugoslovanska vojska je kontrolirala vse večji teritorij skupnega »bratskega ozemlja«. Jeseni leta 1944 so se boji razvneli tudi na severozahodnem delu Bosne in Hercegovine, točneje na širšem banjaluškem območju. Zaradi preprečitve nadaljnega prodora partizanskih čet proti severu v Slavonijo in obvarovanja strateško pomembne železniške povezave med Zagrebom in Beogradom so združene nemško-ustaške vojaške enote v Stari Gradiški sklenile vzpostaviti močno vojaško obrambno oporišče (Mataušić, 2003: 113). Tamkajšnje taborišče je bilo ponovno spremenjeno v vojaško utrdbo, kamor je okupatorska vojska s svojimi sodelavci ustaši namestila težko in lahko pehotno oborožitev. Nastala situacija je ustaško taboriščno poveljstvo prisilila v premestitev skoraj vseh starogradiških internirancev. Deportacije so potekale postopoma, zadnji transport jetnikov pa je obsavsko utrdbo zapustil 2. decembra. V novo osnovanem obrambnem kompleksu so ustaške čete zadržale še približno 70 jetnikov, t. i.

---

⁸⁵ Miroslav Filipović-Majstorović, v taboriščnih krogih imenovan tudi »fra Sotona« (fra Satan), je pred prihodom v Staro Gradiško opravljal funkcijo upravitelja osrednjega jasenovškega taborišča, »Ciglane« (Peršen, 1990: 243). Veljal je za enega najzloglasnejših morilcev ustaških taboriščnih enot.

⁸⁶ V Taborišču V je tako poleg Hrvatov ostalo le približno 150 Židov in enako število Srbov (Sećanja Jevreja..., 1972: 135).

taboriščnih vzdrževalcev (Peršen, 1990: 264). Večino teh pa so Paveličevi razjarjeni borci usmrtili ob umiku pred prodirajočimi partizanskimi enotami. Pokolu je namreč uspelo ubežati le desetim. Osvoboditelji, enote 25. brodske udarne brigade XXVIII. divizije, so v zapuščeno in porušeno mesto ob hrvaško-bosanskohercegovski meji vkorakali 23. aprila 1945 (Miletić, 1986a: 32).

6 ŠTEVILO ŽRTEV KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA JASENOVAC

Od jasenovške tragedije je minilo več kot šestdeset let. Število knjižnih, spominskih in znanstvenih del o enem izmed najtežjih obdobij hrvaške oziroma nekdanje skupne jugoslovanske zgodovine pa se je do danes povzpelo na preko 1.300. Slednjim pa je vsekakor potrebno prišteti tudi razmeroma obsežno in verodostojno dokumentacijsko gradivo, hranjeno v številnih institucijah (arhivih, inštitutih, muzejih ipd.) bivših jugoslovanskih republik, danes suverenih držav, ki je za objektivno razsvetlitev in argumentacijo jasenovških dogodkov ključnega pomena ter neprecenljive vrednosti. Ustaška taboriščna tematika predvsem zaradi kompleksnih ter zgodovinsko in ideološko prežetih družbeno-političnih hrvaško-srbskih odnosov ostaja aktualna. Vprašanja o številu obsavskih žrtev in »značaju« najzloglasnejšega ustaškega taborišča še vedno burijo duhove. Dosedanjim odgovorom in tehtnim argumentom pa nasprotujočih si mnenj žal ni uspelo zblížati.

O številu in verski oziroma narodnostni strukturi jasenovških žrtev se je do današnjih dni izoblikovalo množstvo raznovrstnih ocen ter predpostavk. Večina slednjih pa k dokončni razsvetlitvi ustaškega zločina ni veliko pripomogla. Tako smo na eni strani priča izrazito subjektivnim ocenam, ki so jih posamezni avtorji oziroma skupine raziskovalcev obelodanili na podlagi nepreverjenih podatkov in domnev, zbranih v procesu povojnih zasliševanj in pričevanj. V drugo skupino pa je moč razvrstiti številne, a hkrati tudi popolnoma neutemeljene ocene mnogih zgodovinarjev, analitikov in seveda politikov, ki »Jasenovcu« pripisujejo bodisi pretirano veliko število žrtev ali pa jih skušajo minimalizirati. Pri tem velja izpostaviti, da te ocene nimajo znanstvene podlage in so v nasprotju s statističnimi ter demografskimi kazalci, izračunanimi za medvojno jugoslovansko obdobje. Torej njihov namen ni prikazati resnico, temveč služijo kot manipulativen instrument za doseg določenih (političnih, nacionalnih, družbenih, propagandnih ipd.) interesov.⁸⁷ Da pa bi bil absurd še

---

⁸⁷ Tako denimo srbski zgodovinar in akademik SANU Vladimir Dedijer število jasenovških žrtev ocenjuje na nič manj kot 700.000. Podobnega mnenja je tudi nekdanji direktor Spomen-područja Jasenovac in publicist Radovan Trivunčić, pri čemer naj dodam, da se je ta absurdna številka vse do razpada jugoslovanske države pojavljala v vseh izdajah oziroma publikacijah jasenovške Javne ustanove. V svojih predimenzioniranih, ali bolje rečeno megalomanskih ocenah prednjači nekdanji jugoslovanski general in bivši upravitelj Vojaško-zgodovinskega inštituta v Beogradu Velimir Terzić. Po njegovih besedah naj bi bilo samo v Jasenovcu pokončanih najmanj milijon Srbov (Boban, 1989). Tezo o več kot 700.000 žrtvah, pogosto pa te ocene presegajo tudi milijon pobitih, zagovarjajo tudi mnogi drugi srbski zgodovinarji na čelu z dr. Milanom Bulajićem, dr. Antunom Miletićem, dr. Vasilijem Krestićem, dr. Radomirjem Bulatovićem in drugimi. »Najdlje« v raziskovanju in ugotavljanju točnega števila v Jasenovcu preminulih taboriščnikov je vsekakor odšel (kvazi)zgodovinar Bulatović, ki je na podlagi

večji, so ravno te, znanstveno neosnovane in zavajajoče ocene, po zaslugi povojnega komunističnega režima postale neizpodbiten element jugoslovanske zgodovine, ki je kljub številnim argumentiranim očitkom in polemikam vzdržal vse do razpada jugoslovanske skupnosti. Na podlagi tega je torej moč zaključiti, da so vse dosedanje in tudi ta čas aktualne burne razprave o številu in nacionalni strukturi jasenovških žrtev pravzaprav posledica ocene jugoslovanske vlade, ki je, računajoč na velik reparacijski delež in zavoljo teženj po kar najhitrejši uresničitvi politično-ideoloških ciljev, dejansko oceno jugoslovanskih žrtev narodnoosvobodilne vojne (ne)premišljeno napihnila. Uradno število vojnih izgub je tako znašalo 1,7 milijona žrtev⁸⁸, s čimer so bili objektivni statistično-demografski izračuni predimenzionirani za neverjetnih 70 %⁸⁹. Takšno potvarjanje in prikrojevanje zgodovinskih dejstev pa je bilo posledično »usodno« tudi za razrešitev t. i. jasenovškega primera. Zgodovinsko-revizionističen poseg tedanjih vodstvenih oblasti je spretno izkoristil izredno močan in vpliven srbski lobi, ki mu je s pomočjo premišljenih potez ter intrig v jugoslovanski družbeno-politični prostor uspelo plasirati svojo resnico o Koncentracijskem taborišču Jasenovac. Povsem netočna in ideološko sestavljena verzija jasenovške zgodbe je tako postala del uradne jugoslovanske zgodovine. Njeni avtorji, velikosrbski ideologi, so Jasenovac razglasili za največje srbsko mesto pod zemljo. Po njihovem prepričanju naj bi bilo v tamkajšnjem koncentracijskem taborišču namreč pokončano več kot pol milijona srbskega prebivalstva, velikokrat pa se število srbskih žrtev povzpne tudi na milijon. Jasenovac je

---

lastne zgodovinsko-sociološke in antropološke študije število jasenovških žrtev uspel celo točno določiti. V Koncentracijskem taborišču Jasenovac naj bi tako življenje izgubilo točno 1.110.929 internirancev, seveda večinoma srbske narodnosti (Bulatović, 1990). S podobnimi »biseri« oziroma popolnoma neutemeljenimi in zavajajočimi ocenami pa na žalost operirajo tudi srbski politični, znanstveni in cerkveni krogi. Pretiranim srbskim ocenam oziroma srbskemu zgodovinskemu revizionizmu so se zoperstavili tudi mnogi hrvaški politični in znanstveni delavci ter publicisti. Pri tem velja poudariti, da je večina hrvaških »raziskovalcev« obsavskega zločina v primerjavi s svojimi srbskimi kolegi prišla do občutno objektivnejših, a za srbsko stran popolnoma nesprejemljivih ocen. Seveda pa ne manjka tudi tistih, ki so število žrtev bolj ali manj zavestno podcenili. Med slednje je vsekakor moč uvrstiti nekdanjega hrvaškega predsednika dr. Franja Tuđmana, ki v svoji knjigi »Bespuća povijesne zbiljnosti« navaja zgolj 40.000 pobitih »Jasenovčanov« (Tuđman, 1989). Največ očitkov pa si zasluži poročilo t. i. Vukojevićeve Komisije za ugotavljanje vojnih in povojnih žrtev, ki jo je leta 1992 osnoval hrvaški sabor. Komisija je namreč v svojem dokončnem izkazu navedla, da je bilo v Jasenovcu ubitih nič več kot 2.238 taboriščnikov (Đuričić, 1999). Pri slednjem seveda ni potrebno posebej izpostavljati, da gre za enega najbolj drastičnih in spolitiziranih primerov minimaliziranja dejanskega števila taboriščnih žrtev.

⁸⁸ Z okoliščinami nastanka famozne ocene števila vseh jugoslovanskih vojnih žrtev je bila jugoslovanska javnost seznanjena šele v drugi polovici osemdesetih let. Za razkritje enega najdelikatnejših jugoslovanskih zgodovinskih »misterijev«, ki je botroval številnim usodnim posledicam, pa je poskrbel kdo drug kot sam avtor teh kontroverznih števil dr. Vladeta Vučković. Po njegovih besedah naj bi »usodna« napaka nastala bodisi kot produkt neznanja oziroma napačne interpretacije dobljenih izračunov ali pa, kar je veliko bolj verjetno, kot rezultat Titovih ideološko-političnih kalkulacij. Vučkovićeve rezultate, ki so izkazovali število demografskih izgub na teritoriju Jugoslavije v obdobju 2. svetovne vojne, so tako jugoslovanske oblasti »preobrazile« v število vojnih izgub in jih takšne, torej znanstveno kontradiktorne, posredovale domači in mednarodni javnosti (Žerjavić, 1992: 16).

⁸⁹ Jugoslovanski narodi naj bi po do sedaj razpoložljivih in verodostojnih podatkih med 2. svetovno vojno utrpele nekaj več kot milijon človeških žrtev.

postal sinonim vsesrbskega trpljenja in žrtvovanja. Rodil se je mit, ki je kot element Miloševićeve velikosrbske ideje dosegel vrhunec ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja. Jasenovška tragedija pa je na žalost le eden izmed razmeroma številnih primerov, kjer je nekdanjo skupno jugoslovansko zgodovino pisal srbski nacionalizem.

6.1 OD MEGALOMANIJE DO STVARNOSTI⁹⁰

Prve uradne ocene števila žrtev Taborišča Jasenovac so bile podane v poročilu Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih sodelavcev, ki so ga 26. decembra leta 1945 jugoslovanske oblasti za potrebe nürnberškega procesa predložile Mednarodnemu vojaškemu sodišču. Uradni državni dokument je za »Jasenovac« navajal več kot 600.000 žrtev⁹¹ (Tuđman, 1989: 91). Tolikšna, sicer neutemeljena in pretirana številka pa je postala v okviru vseh jugoslovanskih vojnih izgub oziroma žrtev, te naj bi po tedanjih prirejenih ocenah znašale več kot pol drugi milijon, povsem realna. Takšne in podobne ocene pa so bile pravzaprav povod oziroma izhodišče vsem nadaljnjim pretiravanjem velikosrbskih ideologov in (kvazi)zgodovinarjev.

Prvi poimenski popis jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne so državne in republiške izvedenske komisije sestavile ob koncu leta 1946. Pri tem velja poudariti, da dobljene številke niso izkazovale točnih izgub, saj v popisu ni bilo zajeto število žrtev na strani kolaboracionistov. 2. svetovna vojna naj bi tako po nepopolnih podatkih terjala »le« 505.182 življenj (Mataušić, 2003: 118). Kljub nedokončnim rezultatom popisa je jugoslovanskemu vodstvu postalo jasno, da občutno pretiranih uradnih vladnih ocen števila vojnih izgub s strokovno-znanstvenimi metodami ne bo moč podkrepiti. Slednje pa jugoslovanskih oblasti, prepričanih v svoj prav in ideološko-političen uspeh, ni omajalo. Rezultatov prvega popisa vlada namreč ni nikdar objavila, delo komisij pa je označila za ne dovolj strokovno in jih zato kmalu zatem tudi razpustila. Uradno objavljene številke so tako ostale nespremenjene ter takšne obveljale vse do razpada Jugoslavije. Prvi popis, čigar dejstva tedanja komunistična

---

⁹⁰ Zaradi številnih objektivnih razlogov kompleksnega jasenovškega »vprašanja« oziroma »problematike« ni moč obravnavati samostojno in neodvisno, marveč zgolj v kontekstu statističnih in demografskih izračunov, ki izkazujejo objektivne ter verodostojne podatke o številu vseh jugoslovanskih žrtev v 2. svetovni vojni. Slednje je razvidno tudi iz razprave tega podpoglavja.

⁹¹ Pri tem velja dodati, da omenjena uradna ocena števila jasenovških žrtev (več kot 600.000 ubitih) ni temeljila na nikakršnih verodostojnih podatkih oziroma izračunih, temveč se je opirala zgolj na subjektivna pričevanja in predpostavke preživelih taboriščnikov (Boban, 1990).

oblast ni želela potrditi, je vključeval tudi nepopolne podatke o številu žrtev jasenovškega taboriščnega sistema. Zaradi objektivnih razlogov pa je bilo evidentiranih »samo« 18.719 tamkaj ubitih internirancev (Mataušić, 2003: 119).⁹² Kmalu po »neuspelem« oziroma zamolčanem prvem popisu vojnih žrtev je namreč jugoslovanski prostor preplavilo knjižno delo z naslovom »Zločini u logoru Jasenovac« (Zločini v taborišču Jasenovac), ki je izšla pod okriljem hrvaške republiške komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Slednja navkljub dognanju, da točnega odgovora na vprašanje o številu taboriščnih žrtev ni moč podati, v svojem delu navaja, da naj bi bilo v obsavskem koncentracijskem kompleksu pokončanih od 500.000 do 600.000 jetnikov (Zločini u..., 1946/2000).

Vnovičen poimenski popis jugoslovanskih vojnih izgub, drugega po vrsti, so pristojne komunistične institucije opravile leta 1950. Čeprav tudi ta velja za nepopolnega, vključeval je zgolj tiste žrtve, ki so padle na strani NOB-ja, pa je za razliko od svojega predhodnika tedanjim oblastem postregel z nekoliko obsežnejšimi in popolnejšimi informacijami. A tudi te, podobno kot pri prvem popisu, vladnih pričakovanj niso v celoti zadovoljile oziroma izpolnile. Zavaljo tega tudi ti rezultati popisa niso bili nikdar uradno objavljeni. Precenjene in znanstveno neutemeljene »jasenovške številke« pa so tudi tokrat ostale nespremenjene (Tuđman, 1989: 329–330). Leta 1964 so bile jugoslovanske oblasti na zahtevo Zvezne republike Nemčije primorane opraviti ponovni popis vojnih žrtev, ki so jih prizadejale nemške okupacijske sile in kolaboracionisti. Vse do takrat reparacijska komisija pretiranim in neosnovanim jugoslovanskim odškodninskim zahtevkom, temelječim na izračunih števila vojnih izgub, povsem upravičeno ni želela ugoditi. Nemške dvome pa so ne nazadnje potrdili tudi dobljeni popisni rezultati. Tretji popis je izkazoval »le« 597.323 žrtev, kar je za skoraj dve tretjini manj od uradno potrjenega števila. Jugoslovanske trditve o 1,7 milijonskih vojnih izgubah so se znova izkazale za napačne. Na nepredviden in hkrati tudi zaskrbljujoč odziv je jugoslovansko vodstvo nemudoma odgovorilo. Prejete izračune je označilo za nepopolne, popisanih naj bi bilo samo približno 56 % oziroma največ 59 % vseh vojnih žrtev, in »nekakovostne«.⁹³ Rezultati tretjega popisa so bili razglašeni za državno skrivnost in kot

---

⁹² V ta izračun niso bile zajete naslednje jasenovške žrtve: pripadniki NOB-ja in vsi tisti jugoslovanski državljani, katerih stalno prebivališče se v času 2. svetovne vojne ni nahajalo na teritoriju 1945. leta osnovane Narodne republike Hrvaške.

⁹³ Če številke tretjega popisa vzamemo pod drobnogled, lahko ugotovimo, da dobljeni rezultati, upoštevajoč tudi najnovejše verodostojne izsledke raziskovalcev obravnavane problematike (npr. dr. Bogoljuba Kočovića in inž. Vladimirja Žerjavića), kljub pomanjkljivostim oziroma nepopolnosti pravzaprav izkazujejo objektivno sliko o številu vseh jugoslovanskih vojnih žrtev. S seštevkom evidentiranih in do tedaj še nepopisanih jugoslovanskih

strogo zaupen dokument posredovani nemškimi oblastem (Cohen, 1997: 163). Skoraj tri desetletja trajajoč »informatijski embargo« (zamolčani in strogo varovani popisni rezultati iz leta 1964 so postali javno dostopni šele leta 1992) je vsakršno možnost analitične obravnave »Jasenovca« tako rekoč ohromil. Tovrstne politične spletke in mahinacije so tako s pomočjo raznovrstnih manipulativnih mehanizmov vladajočih režimskih struktur pripomogle, da so v jugoslovanskem družbenem prostoru zaživela znanstveno neutemeljena ter ideološko-političnim interesom prikrojena zgodovinska dejstva. Takšne razmere pa so seveda ustrezale velikosrbskim ideologom, snovalcem jasenovškega mita.

Novo uradno obravnavo dogajanj v Jasenovcu pa zasledimo šele leta 1992. Vse dotlej so namreč številke po zaslugi jugoslovanskih oblasti ostajale bolj ali manj enake. Vnovično obravnavo zamolčanih popisnih rezultatov in dejstev, zbranih pred natanko 28 leti, je sprožilo tedanje jugoslovansko vodstvo na čelu s Slobodanom Miloševićem. Obdelavo in sistematizacijo sicer nepopolnih podatkov, popisanih naj bi bilo le nekaj manj kot 60 % vseh vojnih žrtev, pa je opravil Zvezni zavod za statistiko ZR Jugoslavije. Dobljeni izračuni so pretirane in absurde izgube narodnoosvobodilnega boja kljub pomanjkljivostim ponovno demantirali, posledično pa so bili porušeni tudi temelji mita o vsesrbski tragediji v Koncentracijskem taborišču Jasenovac. Verodostojni podatki so namreč za zloglasni ustaški taboriščni sistem smrti izkazovali »le« 59.589 žrtev, kar pomeni, da bi skupno število tamkaj pokončanih taboriščnikov, upoštevajoč tudi delež neevidentiranih, ta naj bi znašal nekaj več kot 40 % vseh jasenovških žrtev, znašalo približno 100.000 (Mataušić, 2003: 121). To pa je ne nazadnje še en dokaz, ki propagandno tezo o t. i. največjem srbskem mestu pod zemljo več kot očitno spodbija. Kljub nesporodnemu spoznanju pa takratni velikosrbski imperialistični režim ni preklical začetega raziskovalno-verifikacijskega projekta, čigar poglobilni cilj je bil podati objektivno sliko o številu jugoslovanskih izgub v 2. svetovni vojni. Še več, pristojne institucije (Zvezni zavod za statistiko ZR Jugoslavije, beograjski Muzej žrtev genocida in druge) so s svojim znanstvenim delom nadaljevale ter tako pripomogle k razrešitvi perečih medvojnih zgodovinskih vprašanj in predpostavk, ki na žalost tudi dandanes burijo duhove. Po do sedaj zbranih verodostojnih podatkih, temelječih na celovitem poimenskem oziroma identifikacijskem popisu, je bilo v jasenovškem taboriščnem kompleksu v obdobju od 23.

---

vojnih izgub, slednjih naj bi po tedanjih vladnih ocenah preostalo nekaj več kot 40 %, pridemo do zelo verjetnega in hkrati tudi objektivnega števila vseh jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne, ki znaša nekaj tisoč več kot milijon umrlih (Pečarić, 1998: 201–202). Ne nazadnje sta podobno oceno o številu vseh jugoslovanskih vojnih izgub, točneje 1.067.000 žrtev, že leta 1954 v svoji študiji z naslovom »The Population of Yugoslavia« (Prebivalstvo Jugoslavije) podala uslužbenca ameriškega Urada za popis prebivalstva Paul Mayers in Arthur Campbell (Mayers in Campbell, 1954: 20–23).

avgusta 1941. leta do 22. aprila 1945. leta⁹⁴ pobitih 78.163 taboriščnikov, od tega 47.123 Srbov, 10.521 Židov, 6.281 Hrvatov, 5.836 Romov, 919 muslimanov (oziroma Bošnjakov) in 7.483 ostalih (Zločini u..., 1946/2000: 25).

Izmed neodvisnih raziskav velja izpostaviti še znanstveno-raziskovalni deli srbskega demografa dr. Bogoljuba Kočovića in hrvaškega inženirja, po stroki prav tako demografa, Vladimirja Žerjavića. Prvi v svoji študiji število vseh jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne ocenjuje na približno 1.014.000, pri čemer naj bi v Jasenovcu življenje izgubilo »le« okoli 70.000 interniranih oseb (Kočović, 1990). Do podobnih zaključkov oziroma števil je v svoji raziskavi prišel tudi inž. Žerjavić. Po njegovih izračunih naj bi narodnoosvobodilna vojna terjala 1.027.000 človeških žrtev, od tega pa naj bi jih bilo v najzloglasnejšem ustaškem taboriščnem sistemu usmrčenih približno 83.000. Narodnostna struktura slednjih, torej jasenovskih žrtev, pa naj bi bila takšna: med 45.000 in 52.000 Srbov, 12.000 Hrvatov in muslimanov (oziroma Bošnjakov), 13.000 Židov in 10.000 Romov (Žerjavić, 1992: 72).

Čeprav točnega števila žrtev jasenovške tragedije in dejanskih okoliščin tamkajšnjih zločinskih dejanj zaradi objektivnih razlogov najbrž nikoli ne bo mogoče ugotoviti, pa sem prepričan, da bodo profesionalne znanstvene raziskave že v bližnji prihodnosti postregle z natančnimi ter strokovno podkrepljenimi odgovori. Ravno slednji so namreč jamstvo in hkrati tudi instrument za stvarno oceno ustaškega genocidnega dejanja ter preprečitev nadaljnjih ideološko-političnih manipulacij, ki so v preteklem dvajsetletju na jugoslovanskih tleh povzročile toliko gorja. Ne nazadnje objektivno resnico dolgujemo tako taboriščnim žrtvam in njihovim najbližjim kot tudi vsem bodočim rodovom.

---

⁹⁴ Najokrutnejši ustaški taboriščni sistem s sedežem v Jasenovcu je neprekinjeno deloval 3 leta in 8 mesecev.

7 VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Hipoteza 1: *»Ustaška taboriščna institucija je odigrala pomembno vlogo pri udejanjanju ustaškega politično-ideološkega programa, čigar končni cilj je bil ustvariti »čisto hrvaško nacijo« in vzpostaviti t. i. etnično čist hrvaški življenjski prostor.«*

Navedeno hipotezo najbolj argumentirano potrjuje dejstvo, da je v ustaških taboriščnih sistemih širom Neodvisne države Hrvaške v obdobju štiri letne Paveličeve vladavine po dosedanjih verodostojnih ocenah življenje izgubilo med približno 110.000 in 120.000 ljudi, t. i. nezaželenih elementov ustaškega režima. O tragičnosti številik zgovorno priča spoznanje, da le-te predstavljajo približno tretjino vseh jugoslovanskih vojnih žrtev na ozemlju Hrvaške oziroma desetino na področju nekdanje Jugoslavije.

Hipoteza 2: *»Idejo o lokacijsko, organizacijsko in logistično dovršenem ter stabilnem množičnem koncentracijskem taboriščnem sistemu, primerljivim z nacističnimi, je ustaškemu vodstvu uspelo uresničiti šele v okviru Koncentracijskega taborišča Jasenovac.«*

Že na podlagi nekoliko podrobnejšega pregleda razvoja ustaške taboriščne institucije je moč zaključiti, da o lokacijsko, organizacijsko in logistično dovršenem ter stabilnem množičnem koncentracijskem taboriščnem sistemu na tleh Neodvisne države Hrvaške vse do vzpostavitve osrednje skupine jasenovskih taborišč, ki so jo sestavljali taborišče »Cigлана« (Taborišče III), »Kožara« (Taborišče IV) in taborišče »Stara Gradiška« (Taborišče V), ni mogoče govoriti. Vsi »predhodniki« Koncentracijskega taborišča Jasenovac so namreč delovali občutno krajše obdobje, poleg tega pa so se nenehno soočali z bodisi organizacijsko-logističnimi težavami ali pa z nastanitvenimi omejitvami, s čimer je bila vzpostavitev vsakršne stabilnejše oblike taboriščnega sistema že v osnovi onemogočena oziroma močno ovirana. V mnogih primerih pa je tovrstna problematika celo botrovala t. i. predčasnim zaprtjem taboriščnih kompleksov. Omenjene potencialne ovire v izgradnji in delovanju posamezne taboriščne ustanove je ustaškim oblastem tako uspelo preseči šele v okviru jasenovskega taboriščnega sistema, ki je z izjemo prvih dveh taborišč obsavskega internacijskega sestava, točneje Taborišča I v Krapjah in Taborišča II v Bročicah, »s polno paro obratovalo« vse do zloma Paveličevega režima, torej le nekaj mesecev manj kot štiri leta. Če torej iz argumentirane obravnave izključimo krapjansko in bročiško koncentracijsko taboriščno enoto, v prid takšni presoji pa

nedvomno govori dejstvo, da je njuno delovanje in izgradnjo v organizacijsko stabilen kompleks preprečila naravna sila in ne človeški faktor, hipotezo lahko **potrdim**.

Hipoteza 3: »Koncentracijsko taborišče Jasenovac je bilo po svoji funkciji oziroma namembnosti izključno masovno-likvidacijske narave.«

Podrobnejša analiza jasenovškega koncentracijskega taboriščnega sistema odkriva, da je bil le-ta po svoji namembnosti večnamenski. Poleg osrednje, masovno-likvidacijske vloge je vseskozi opravljal tudi funkcije zbirnega, prehodnega oziroma tranzitnega, delovnega, kazenskega in jetniškega taborišča. Takšno spoznanje pa hipotezo vsekakor **demantira**.

Hipoteza 4: »Število in narodnostna struktura žrtev skoraj štiri leta trajajoče jasenovške morije, ki so ju vse do razpada SFRJ (s sila redkimi izjemami) kot uradno veljavno in družbeno sprejeto zgodovinsko dejstvo podajale jugoslovanske oblasti in uradno jugoslovansko zgodovinopisje, pri življenju pa ohranjal velikosrbski lobi, sta bila predimenzionirana in znanstveno neutemeljena.«

OPOMBA: Zaradi številnih objektivnih razlogov (skopa taboriščna dokumentacija, pomanjkanje verodostojnih podatkov, izrazito subjektivne oziroma neobjektivne ocene in sodbe ipd.) je potrebno število in narodnostno strukturo žrtev jasenovške tragedije obravnavati v kontekstu vseh jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne. Torej imamo opravka s štirimi spremenljivkami, pri čemer neodvisni, število in narodnostna struktura vseh jugoslovanskih vojnih žrtev, pogojujeta in v veliki meri določata izvedeni spremenljivki, v tem primeru število in nacionalno sestavo vseh pokončanih v jasenovškem koncentracijskem taborišču.

Navedeno hipotezo najbolj eksaktno potrjujejo naslednja dejstva oziroma spoznanja:

a) Povod za nastanek megalomanskih »jasenovških števil« so dale povojne jugoslovanske oblasti, ki so dejansko oceno jugoslovanskih žrtev narodnoosvobodilne vojne (ne)premišljeno napihnale. Objektivni statistično-demografski izračuni so bili predimenzionirani kar za 70 %. Slednje je jugoslovansko vodstvo posredno priznalo tudi v

okviru strogo zaupnega dokumenta, ki ga je leta 1964 posredovalo nemški reparacijski komisiji. Da je bilo uradno število jasenovških žrtev pretirano in znanstveno neosnovano, je v drugi polovici osemdesetih let potrdil tudi dr. Vladeta Vučković, soavtor teze o predimenzioniranem številu jugoslovanskih vojnih žrtev.

- b) Zgodovinsko-revizionističen poseg povojne jugoslovanske vlade je spretno izkoristil izredno močan in vpliven velikosrbski lobi, ki mu je s pomočjo premišljenih potez ter intrig v jugoslovanski družbeno-politični prostor uspelo umestiti svojo resnico o Koncentracijskem taborišču Jasenovac. Po njihovem prepričanju naj bi v omenjenem ustaškem taboriščnem sistemu življenje izgubilo več kot pol milijona interniranih, velikokrat pa se te ocene zavihtijo na milijon žrtev. Seveda naj bi po tej »logiki« daleč največjo tragedijo utrpel prav srbski narod. Da gre za laž manipulativne in ideološko-politične narave, priča dejstvo, da vsem zagovornikom vse do danes ni uspelo znanstveno podkrepiti absurdnih »jasenovških števil«.
- c) Pretirano in na podlagi ideoloških prepričanj sestavljeno število žrtev jasenovškega koncentracijskega taborišča zanikajo tudi poimenski popisi jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne, ki so jih jugoslovanske oblasti opravile v letih 1946, 1950 in 1964. Rezultati slednjih pa zaradi političnih interesov vse do razpada jugoslovanske skupnosti niso bili nikdar uradno objavljeni.
- d) Nerealne ocene števila in nacionalne strukture jasenovških žrtev zavrača tudi ameriška študija, ki jo je že v prvi polovici petdesetih let prejšnjega stoletja opravil tamkajšnji Urad za popis prebivalstva.
- e) Jasenovške megalomanije demantirata tudi znanstveno-raziskovalni deli srbskega demografa dr. Bogoljuba Kočovića in hrvaškega inženirja, po stroki prav tako demografa, Vladimirja Žerjavića. O strokovnosti in vrednosti Kočovićeve in Žerjavićeve statistično-demografske študije priča podatek, da v preteklih približno petnajstih letih, kolikor je minilo od prvih objav omenjenih del, njihovih izračunov in argumentacij nikomur ni uspelo omajati in na ta način diskreditirati njuno delo.
- f) Neosnovane ocene števila in nacionalne strukture žrtev jasenovške morije, ki jih je vseskozi odločno zagovarjalo jugoslovansko politično vodstvo, zavračajo tudi najnovejši

izsledki dopoljenega poimenskega oziroma identifikacijskega popisa umorjenih v zloglasnem ustaškem taborišču. Čeprav popis ni v celoti dopolnjen in najbrž tudi nikoli ne bo, pa je izjemnega pomena za vse nadaljnje znanstvene raziskave in za realno oceno razsežnosti tragičnih jasenovških dogodkov.

Če bi pretirane in »do sedaj« znanstveno neutemeljene »jasenovške številke« izkazovale realno sliko, bi to pomenilo, da je več kot polovica vseh jugoslovanskih žrtev 2. svetovne vojne, teh naj bi bilo po znanstvenih ocenah nekaj tisoč več kot milijon, svoje življenje izgubila v Koncentracijskem taborišču Jasenovac.

8 SKLEP

Neodvisna država Hrvaška je nastala kot rezultat številnih družbeno-političnih procesov in spleta kompleksnih okoliščin, ki so oblikovali tedanjo jugoslovansko in mednarodno stvarnost. Vzpostavitev parahrvaške države pod okriljem nacističnih in fašističnih mentorjev je sledila kot samoumeven in logičen potek razvoja dogodkov v okupiranem jugoslovanskem prostoru. Čeprav zelene in pričakovane širše podpore domače javnosti v obdobju svojega obstoja ni nikoli uživala, pa je njeno umetno državotvornost vseskozi pri življenju ohranjal Hitlerjev in Mussolinijev politično-vojaški vrh. Usodo NDH in njenega prebivalstva so tako v največji meri krojili nemški in italijanski zavojevalci.

Že po prvih tednih vsiljene diktature je ustaškemu političnemu vodstvu postalo jasno, da načrtanega politično-ideološkega programa ne bo preprosto izpolniti. Prebivalstvo novoustanovljene države je namreč Pavelićev režim sprejelo z veliko mero skeptičnosti in prikritega neodobravanja. Rešitev iz nastale zagate je ustaški vrh videl v učinkih agresivne politične propagande, v okviru katere je domačemu prebivalstvu razglasitev NDH skušal predstaviti kot uresničitev večstoletnega sna o dokončni nacionalni osvoboditvi in ustanovitvi suverene hrvaške države, pri čemer naj bi odločilno vlogo odigralo prav ustaško gibanje. Ta propagandna parola naj bi tako ustvarila temeljni kapital za nadaljnje uresničevanje zastavljenih političnih ciljev. Po eni strani naj bi namreč omehčala stališča domače javnosti in pripomogla k izoblikovanju zdrave ustaške politične platforme ter postopni oživitvi parahrvaških programskih idej, po drugi strani pa naj bi učinkovala kot temeljna ideološko-politična argumentacija za razbitje jugoslovanske države v režiji nacističnih in fašističnih okupacijskih sil. Propagandno kampanjo je vseskozi spremljal tudi skrajn nacionalistični in šovinistični naboj, ki so ga ustaške oblasti opravičevale s tezo, da je le-ta odraz stvarnih teženj in prepričanj celotnega hrvaškega naroda. Seveda pa temu ni bilo tako. Manipulacijski poskus se je tako popolnoma izjalovil, slutnje hrvaškega prebivalstva o utopičnih in zlonamernih družbeno-političnih namenih ustaškega režima pa so se izkazale za resnične.

O paradržavnem ustroju Pavelićeve dežele nazorno priča tudi dejstvo, da je bila določitev meja novonastale ustaške države izključno diktat nemških in italijanskih vodstvenih struktur. Zavaljo slednjega je NDH plačala izredno visoko ceno. V prid Italiji se je morala odpovedati dobršnemu delu jadranske obale in poleg tega pristati na popolno navzočnost okupacijskih sil na svojem ozemlju. Hrvaško ljudstvo je omenjeno politično potezo sprejelo z velikim

ogorčenjem, kar je botrovalo vse izrazitejšemu antiustaškemu razpoloženju in odkritemu nasprotovanju zoper kolaboracionistični režim. Tudi upravno-politični sistem, ki so ga ustaške oblasti skušale zgraditi po vzoru nacistične Nemčije in fašistične Italije, v praksi ni nikoli zaživel. Velik del zaslug za to pa gre pripisati narodnoosvobodilnemu gibanju, čigar delovanje je bilo na ozemlju parahrvaške države še posebej intenzivno in učinkovito. Tudi slednje spoznanje demantira vsakršno tezo o hrvaški državnosti v obdobju 2. svetovne vojne.

Sočasno z vzpostavljanjem novega družbeno-političnega sistema so parahrvaške oblasti skušale oblikovati tudi močno ustaško gibanje, ki bi ga tvorila »čista hrvaška nacija« in čigar razsežnosti ter moč bi jim zagotovile neomejen in trden oblastniški položaj. Vendar jim to ni uspelo. Pavelićeva politično-ideološka ideja je tako vseskozi »živela« le v okvirih ustaške organizacije, vzpostavljene že v t. i. emigracijskem obdobju, ki pa potencialnih razsežnosti in učinkov družbenega gibanja seveda ni mogla doseči. Navkljub temu pa njene moči in vloge v štiri leta trajajoči ustaški vladavini ne gre zanemariti. NDH je namreč na mednarodni politični sceni v veliki meri vztrajala prav zaradi nje.

Že ob ustanovitvi NDH je novo politično vodstvo oznanilo, da je rasistična politika ključ do dokončne uresničitve večstoletnih hrvaških teženj, izoblikovanja »čiste hrvaške nacije« v »čistem hrvaškem življenjskem prostoru«. Pot do zadanega »zgodovinskega« cilja pa naj bi vodila izključno preko iztrebljenja srbske in židovske etnične skupnosti ter notranjega prečiščevanja hrvaškega in muslimanskega prebivalstva. V štiriletnem obdobju je ustaški sistem tako pokončal več deset tisoč nedolžnih življenj. Sistem terorja, »zaščitni znak« izredno razvejanega in stabilnega parahrvaškega institucionalnega aparata, je ustaškim oblastem služil kot temeljni mehanizem za uresničitev skrajno nacionalističnih in rasističnih politično-ideoloških ciljev. Z dobršnim delom razsežnosti, oblik in posledic Pavelićevega terorja se je moč seznaniti v okviru posameznih tematskih sklopov pričujočega diplomskega dela.

Posledic politike terorja pa ni občutilo zgolj prebivalstvo NDH, marveč tudi sam ustaški režim. Učinki izredno surovega in neusmiljenega represivnega aparata so spodkopali verodostojnost kolaboracionističnega vodstva, s čimer je prihodnji status parahrvaške države postal odvisen izključno od političnih in geostrateških interesov sil osi. Takšen razplet dogodkov pa svetlejšje prihodnosti ustaštvu seveda ni obljubljal. Razmeroma maloštevilna in družbeno osamljena ustaška skupina se je tako znašla v popolnoma brezizhodnem položaju,

upajoč na čudež, ki bi ji ga lahko prinesla le Führrerjeva zmaga. Z zlomom nacističnih in fašističnih sil je zato ugasnila tudi zloglasna ustaška država.

9 VIRI

Samostojne publikacije:

- 1) Basta, Milan (1971): Agonija i slom Nezavisne države Hrvatske. Rad, Beograd.
- 2) Berger, Egon (1966): 44 mjeseca u Jasenovcu. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- 3) Boban, Ljubo (1989): Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb.
- 4) Boban, Ljubo (1990): Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb.
- 5) Bulatović, Radomir (1990): Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu: istorijsko-sociološka i antropološka studija. Svjetlost, Sarajevo.
- 6) Cohen, Philip J. (1997): Tajni rat Srbije: propaganda i manipuliranje poviješću. Ceres, Zagreb.
- 7) Dedijer, Vladimir (1987): Vatikan i Jasenovac: dokumenti. Rad, Beograd.
- 8) Dedijer, Vladimir (1990): Genocid nad Muslimanima, 1941 – 1945: zbornik dokumenata i svjedočenja. Svjetlost, Sarajevo.
- 9) Goldstein, Ivo (2001): Holokaust u Zagrebu. Novi liber, Židovska općina, Zagreb.
- 10) Jakovljević, Ilija (1999): Konclogor na Savi. Konzor, Zagreb.
- 11) Jelić-Butić, Fikreta (1977): Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941 – 1945. Liber, Zagreb.
- 12) Kočović, Bogoljub (1990): Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Svjetlost, Sarajevo.

- 13) Krizman, Bogdan (1978): Ante Pavelić i ustaše. Globus, Zagreb.
- 14) Leksikon Cankarjeve založbe. Tretja izdaja, ponatis drugega dopolnjenega natisa. Cankarjeva založba, Ljubljana, 2002.
- 15) Lengel-Krizman, Narcisa (2003): Genocid nad Romima: Jasenovac 1942. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb.
- 16) Mataušić, Nataša (2003): Jasenovac 1941. – 1945.: logor smrti i radni logor. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb.
- 17) Matković, Hrvoje (1994): Povijest Nezavisne države Hrvatske: kratak pregled. P.I.P. Pavičić, Zagreb.
- 18) Matković, Hrvoje (1998): Povijest Jugoslavije (1918 – 1991): hrvatski pogled. P.I.P. Pavičić, Zagreb.
- 19) Mayers, Paul in Arthur Campbell (1954): The Population of Yugoslavia. U. S. Government Printing Office, Washington.
- 20) Miletić, Antun (1986a): Koncentracioni logor Jasenovac: 1941. – 1945.: Dokumenta. Prva knjiga. Narodna knjiga, Beograd in Spomen-područje, Jasenovac.
- 21) Miletić, Antun (1986b): Koncentracioni logor Jasenovac: 1941. – 1945.: Dokumenta. Druga knjiga. Narodna knjiga, Beograd in Spomen-područje, Jasenovac.
- 22) Pečarić, Josip (1998): Srpski mit o Jasenovcu: Skrivanje istine o beogradskim koncentracijskim logorima. Dom i svijet, Hrvatski informativni centar, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- 23) Peršen, Mirko (1990): Ustaški logori. Globus, Zagreb.
- 24) Pirjevec, Jože (1995): Jugoslavija 1918 – 1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Lipa, Koper.

- 25) Riffer, Milko (1946): Grad mrtvih: Jasenovac 1943. Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
- 26) Sećanja Jevreja na logor Jasenovac. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972.
- 27) Slijepčević, Đoko (1978): Jugoslavija: uoči i za vreme drugog svetskog rata. Iskra, München.
- 28) Strugar, Vlado (1980): Jugoslavija 1941 – 1945. Partizanska knjiga, Ljubljana.
- 29) Tuđman, Franjo (1989): Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- 30) Zločini u logoru Jasenovac. Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Besjeda, Banja Luka, 1946/2000.
- 31) Žerjavić, Vladimir (1992): Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Globus, Zagreb.

Spletni viri:

- 1) Javna ustanova Spomen područje Jasenovac. Dostopno na <http://www.jusp-jasenovac.hr/logor.html> (19. julij 2005).
- 2) Gutman, Israel (1995): »Jasenovac«. Encyclopedia of the Holocaust, knjiga I, str. 739–740. Dostopno na http://www.jasenovac.info/cd/jasenovac/index_1.html (20. julij 2005).
- 3) Općina Stara Gradiška: Povijest grada. Dostopno na <http://www.grad.net/gradiska/hr/povijest.shtml> (26. avgust 2005).
- 4) Đuričić, Vuk (1999): Vukojevićevo izvješće ustaški je noćurno. Dostopno na <http://www.slobodnadalmacija.hr/nejeljna/19991029/> (5. september 2005).